

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Huwelijk en vermogen: Een (rechts)historische case study naar de verzorging van de langstlevende echtgenoot in de stad Groningen onder doopsgezinden (1699-1809)

Kremer, M.R.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Kremer, M. R. (2013). Huwelijk en vermogen: Een (rechts)historische case study naar de verzorging van de langstlevende echtgenoot in de stad Groningen onder doopsgezinden (1699-1809)

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <http://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

II. De doopsgezinden in de stad Groningen

Inleiding

In hoofdstuk II wordt de onderzochte populatie gedefinieerd en wordt de omvang daarvan bepaald ten opzichte van de rest van de Groninger stadsbevolking. Bijzondere aandacht wordt besteed aan de verklaring van de extreme daling van het aantal doopsgezinden in de achttiende eeuw in de stad Groningen. Deze daling blijkt niet alleen invloed te hebben gehad op de kans op een huwelijk en op de leuze van een huwelijkspartner, maar ook, als gevolg van accumulatie van vermogen, op de inhoud van de huwelijksvoorwaarden.

II.1. De bevolking van de stad Groningen

Bronnen

Reeksen kwantitatieve gegevens met betrekking tot de bevolkingsomvang van de stad Groningen ontbreken uit de tijd van voor de eerste volkstelling van 1796. Incidenteel zijn wat cijfers overgeleverd, maar deze zijn ontoereikend om er de ontwikkeling van de bevolkingsomvang uit af te kunnen leiden.¹¹⁵ Ofschoon achttiende-eeuwse doopboeken zijn overgeleverd, zijn maar weinig kwantitatieve sterftegegevens voorhanden. Begraafboeken ontbreken bijvoorbeeld. Weliswaar is vanaf 1729 het zogenaamde breukdodenregister bewaard gebleven, maar hierin is slechts een deel van de overledenen genoteerd.¹¹⁶

Veronderstellende dat in de achttiende eeuw in de stad Groningen, evenals in de rest van de Republiek, het stedelijke sterftecijfer het geboortecijfer overtrof, zal een bevolkingstoename in de eerste plaats door immigratie veroorzaakt moeten zijn.

115. De kroniek van de Van Halsema's somt bijvoorbeeld het aantal dopen en sterftegevallen op van enige jaren uit de tweede helft van de achttiende eeuw, zie: W.D. van Halsema en D.F.J. van Halsema, *Groninger kroniek van de beide Van Halsema's, zijnde aantekeningen van merkwaardige gebeurtenissen voorgevallen in de provincie Groningen en byzonder in de Ommelanden; byeenvverzameld, uit enige aantekeningen, en losse papieren van dr. D.F.J. van Halsema, door dezelfs zoon, en vervolgd door W.D. van Halsema, predikant te Stedum* (Groningen 1957).

116. Op straffe van een breuk (boete) had het stadsbestuur bepaald dat begrafenissen vóór 11.30 uur dienden plaats te vinden. Deze breuk was ingevoerd om ongeregelheden als gevolg van drankmisbruik tijdens begrafenismalen te beperken. De registers zijn bewaard vanaf 1728. In de jaren 1728-1736 werd bijvoorbeeld slechts wegens 7,7 procent van de begrafenissen een breuk betaald, RHC GrA, toegang 1329, Diaconie van de Hervormde Gemeente te Groningen (1), 1521-1968, inv. nr. 783, 'Wekelijks collecteboek', fol. 86, 142, 201, 258, 373 en 783.

Zie voor de overige breukdodenregisters: RHC GrA, toegang 124, Burgerlijke Stand, retro-acta, 1596-1877 (hieronder voortaan: BS), inv. nrs. 194-198, Breukdodenboek en ibidem, inv. nr. 199, Index.

Burgerboeken, huwelijksproclamatieboeken, plakaten en ordonnanties kunnen aanwijzingen geven voor immigratie. Het Groninger stadsbestuur wilde bijvoorbeeld in het laatste kwart van de zeventiende eeuw de lokale lakenindustrie een impuls geven door immigratie van textielwerkers te bevorderen. Ook ideële redenen, zoals de opvang van Franse Hugenoten, lagen soms aan stimulering van immigratie ten grondslag.

Uit een toename van burgerrechtverlening kan echter geen bevolkingsontwikkeling worden afgeleid zolang geen sterftecijfers bekend zijn. Huwelijksproclamatieboeken bevatten weliswaar gegevens over de aantallen bruidegoms van buiten de stad, maar het aantal huwelijken door stad-Groningers dat buiten de stad gesloten werd, is onbekend. Voor een onderzoek naar de bevolkingsomvang zijn daarom de uitkomsten van een huwelijksproclamatieboekenonderzoek evenmin goed op waarde te schatten.

Oorlogsdreiging, zoals in de jaren zestig van de zeventiende eeuw, of economische malaise op het platteland konden een trek naar de stad veroorzaken, waardoor de druk op de financiën van de stedelijke diaconieën toenam. Diaconieën die daardoor in de problemen kwamen, drongen soms aan op maatregelen van de stedelijke overheid. Stedelijke plakaten en verordeningen vormen daarom een aanwijzing dat er mogelijk sprake was van een immigratiegolf(je).¹¹⁷ Het is echter onmogelijk om vast te stellen of de desbetreffende plakaten niet evenveel, of zelfs meer samenhangen met algemeen verslechterende economische omstandigheden.

Behalve dat geschikte bronnen ontbreken om de omvang en ontwikkeling van de stadsbevolking nauwkeurig te bepalen, ontbreken deze ook met betrekking tot de demografie van de stad. Demografisch onderzoek naar de stad en het gewest is er dan ook nauwelijks.¹¹⁸ In hoofdstuk II zal deze lacune enigszins worden opgevuld door een demografisch onderzoek naar doopsgezinden in de stad Groningen. De schatting van de achttiende-eeuwse bevolkingsomvang en -ontwikkeling van de stad Groningen kan wegens het voorgaande niet anders dan globaal uitvallen.

Bevolkingsomvang

Naar schatting had de stad Groningen rond 1600 ongeveer twintigduizend inwoners.¹¹⁹ Volgens de inning van het haardstedengeld lijkt de bevolking vervolgens in de periode 1630-1670 ongeveer constant gebleven te zijn.¹²⁰ In de twee

117. Een plakkaat van 25 april 1746 verordonneerde bijvoorbeeld dat alleen diegenen voor bedeling in de stad in aanmerking kwamen die er tenminste acht jaren voorafgaand aan een verzoek om onderstand hadden gewoond. Was daar niet aan voldaan, dan diende de persoon in kwestie zich bij de diaconie van zijn geboorteplaats dan wel bij die van zijn laatste woonplaats te vervoegen. Geciteerd gevonden bij: Schut, *De Joodse gemeenschap*, 70 en 228, noot 4.

118. Beschikbaar zijn A.E. Groeneveld, *Huwelijken in de stad Groningen 1595-1701* (ongepubliceerde scriptie), H.T.J. Miedema, 'De herkomst van de huwelijkspartners op het Groningse platteland in de achttiende eeuw', Groninger Volksalmanak (1963) 131-136 en A. Hofstede (e.a.), 'Een bijdrage tot de historische demografie van het Hogeland', in: I.B.M. Matthey (red.), *Westeremden, het verleden van een Gronings terpdorp* (Groningen 1975) 161-194, over de dorpen Westeremden, Stedum en Garsthuizen op het Hogeland.

119. Schuitema Meijer, 'Sociaal-economische aspecten van de stad', 358. Matthey berekende dat de stad in 1606 ongeveer 16.600 inwoners telde, zie: I.B.M. Matthey, 'Op fiscaal kompas. Een bijdrage tot de economische geschiedenis van het gewest Groningen in de 17e en 18e eeuw, met toespitsingen op de dorpen in de huidige gemeente Stedum', in: I.B.M. Matthey (red.), *Westeremden, het verleden van een Gronings terpdorp* (Groningen 1975), 251.

120. Meihuizen, 'Sociaal-economische geschiedenis van Groningerland', 325.

decennia na het beleg van de stad door Münsterse troepen in 1672 daalde de stadsbevolking licht, om na 1700 gedurende twee decennia weer te stijgen.¹²¹ Matthey onderzocht het haardstedenregister van de stad Groningen. Volgens hem vond de stijging van het aantal stedelijke haardsteden ten opzichte van het platteland al plaats vanaf 1684. Hij acht het mogelijk dat de stijging van de stadsbevolking vanaf dit jaar al werd ingezet.¹²² Deze groei kan het gevolg zijn van de komst van gevluchte Franse protestanten en van anderen ter stimulering van de lokale textielnijverheid.

Zonder hun bronnen te vermelden tellen Lourens en Lucassen in 1721 in totaal 20.680 stadsbewoners.¹²³ De bevolkingsgroei na 1700 werd mogelijk veroorzaakt door de veepest op het omliggende platteland in die jaren. Verarmde boeren zochten in de stad een nieuwe toekomst.¹²⁴ Na 1720 zou de stadsbevolking vervolgens eerst gedurende twee decennia weer licht zijn gedaald tot onder de twintigduizend inwoners, om daarna vanaf 1740 weer gedurende twee decennia te stijgen.¹²⁵ Deze daling en stijging hielden mogelijk verband met de gesignaleerde economische neer- en opgang in die tijd.¹²⁶ Na 1760 stagneerde de bevolkingsontwikkeling.

Het eerste betrouwbare bevolkingscijfer dateert pas uit 1796. In dat jaar werd een volkstelling gehouden. Op 30 november van dat jaar telde de stad, inclusief de stadstafel, 23.770 inwoners.¹²⁷ De provincie Groningen telde op dat moment in totaal 114.565 inwoners. Daarna steeg het aantal inwoners van de stadstafel tot 26.507 in 1811.¹²⁸

Het inwonertal van de stad (en stadstafel) laat over de periode 1600-1800 geen grote schommelingen zien, het blijft uiteindelijk vrij constant rond twintigduizend inwoners fluctueren. De stad behoorde daarmee in de achttiende eeuw tot de grotere provinciesteden van de Republiek, wat inwonertal betreft vergelijkbaar met Haarlem. Pas aan het eind van de achttiende eeuw zette een langzame, maar gestage groei in die leidde tot een verdubbeling van het inwoneraantal in 1875.¹²⁹

Welke factoren hebben de geringe verandering van de stadsbevolking bepaald, naast de al genoemde? Het ontbreken van belangrijke industrie is mogelijk een oorzaak. Ernstige neergang van bijvoorbeeld de lakenindustrie in Leiden en

121. Ibidem.

122. Matthey, 'Op fiscaal kompas', 244-247.

123. P. Lourens en J. Lucassen, *Lipsker op de Groninger tichelwerken. Een geschiedenis van de Groningse steenindustrie met bijzondere nadruk op de Lipper trekarbeiders 1700-1900* (Groningen 1987) 18.

124. Matthey, 'Op fiscaal kompas', 244-247.

125. Meihuizen, 'Sociaal-economische geschiedenis van Groningerland', 325.

126. Zie par. I.3.

Over het jaar 1740 wordt een inwoneraantal van 19.140 genoemd, zie bijvoorbeeld: De Sitter, *Tegenwoordige Staat*, 10. De auteur baseerde dit aantal op 4.785 huizen met een gemiddelde van vier inwoners. Hierbij zijn ook de inwoners van de 'stadstafel' inbegrepen. Schuitema Meijer denkt dat de factor vier te laag is. Hij vermoedt dat er in 1740 een paar duizend inwoners meer zijn, zie: Schuitema Meijer, 'Sociaal-economische aspecten van de stad', 358. Het gebied van de stadstafel is het gebied van de Ooster- en Westerhamrik, ten oosten en ten westen van de stad, zie: B.S. Hempenius-van Dijk, 'Huwelijkssluiting in de stad Groningen tussen 1594 en 1811', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 36 (1982) 195-211: 201, noot 26.

127. Van Halsema en Van Halsema, *Groninger kroniek van de beide Van Halsema's*, 51.

128. S. van der Poel, *Joodse stadgers. De joodse gemeenschap in de stad Groningen 1796-1945*. Groninger historische reeks 26 (Assen 2004) bijlage I, 168.

129. In 1875 telde de stad in totaal 40.165 inwoners, zie: Van der Poel, *Joodse stadgers*, bijlage I, 168.

Haarlem leidde daar tot het wegtrekken van ondernemers en werkvolk met een (aanzienlijke) daling van de stadsbevolking ten gevolge. De productie van ambachtlieden en fabrikanten in de stad Groningen voorzag daarentegen gedurende de achttiende eeuw onveranderd in een lokale en regionale vraag. De bevolkingsomvang was daardoor minder gevoelig voor schommelingen in de conjunctuur. Gebeurtenissen die een uitzonderlijk grote trek naar de stad op gang brachten, bleven eveneens uit.

Of een stadsbevolking op peil bleef, hing af van de mogelijkheid het stedelijke sterfteoverschot afdoende op te vangen. In de zeventiende en achttiende eeuw lag het stedelijke sterftecijfer in Nederlandse steden meestal boven het stedelijke geboortecijfer.¹³⁰ Regelmatige uitbraken van besmettelijke ziekten, zoals de pest (voor het laatst in 1664-1666), kinderpokken, dysenterie (1779-1782) of malaria (1826), maakten grote aantallen slachtoffers in de stad Groningen. Deze grote sterfte, veroorzaakt door onhygiënische leefomstandigheden, kon niet altijd door natuurlijke aanwas en immigratie worden opgevangen. In welke mate (periodieke) krimp van de Groninger stadsbevolking daaraan valt toe te rekenen, blijft ongewis.

Bevolkingssamenstelling: buitenlanders

Over de bevolkingssamenstelling van de stad staat evenmin veel met zekerheid vast. Hoe verhielden zich bijvoorbeeld de aantallen inwoners van buiten de Republiek tot de rest van de stadsbevolking? De aanwezigheid van de universiteit en van een vast garnizoen zorgden permanent voor een buitenlandse component van de stadsbevolking. In de periode 1614-1689 was bijvoorbeeld 34 procent van de ingeschreven studenten afkomstig uit Duitse gebieden.¹³¹ Jaarlijks ging het om enige honderden buitenlandse studenten. In de loop van de achttiende eeuw halveerde het percentage Duitse studenten.¹³² Rond 1800 was dit aantal studenten op de totale stadsbevolking verwaarloosbaar klein. In 1801 stonden nog maar 97 buitenlandse studenten ingeschreven.¹³³

Het garnizoen dat vast in de stad Groningen gelegerd was, leidde tot een groter aantal buitenlanders in de stad. Het vaste garnizoen telde maximaal 1.500 tot 2.000 man, ongeveer zes tot tien procent van de stadsbevolking.¹³⁴ De manschappen bestonden voor een groot deel uit Duitse huurlingen. Dat de buitenlanders in de stad vooral uit Duitsers bestonden, blijkt ook uit de huwelijksproclamatieboeken. In de periode 1700-1775 maakten Duitse bruidegoms tussen de 15-21 procent van het totaal uit. Het aantal buitenlanders afkomstig uit andere landen was verwaarloosbaar klein.¹³⁵

130. Schuitema Meijer, 'Sociaal-economische aspecten van de stad', 359.

131. Van de 6.231 ingeschreven studenten waren er 2.141 Duitsers, zie: A.Th. van Deursen, 'Cultuur in het isolement', in: W.J. Formsa e.a. (red.), *Historie van Groningen. Stad en Land* (2e druk; Groningen 1981) 405.

132. In de periode 1689-1808 waren slechts 997 van de 5.659 ingeschreven studenten afkomstig uit Duitse landen, zie: Van Deursen, 'Cultuur in het isolement', 417.

133. Keuning, *De regio Groningen*, 89.

134. Duijvendak (e.a.), *Geschiedenis van Groningen 2*, 265.

135. Zie par. VIII.1.

Bovengenoemde gegevens zijn onvoldoende om het aantal buitenlandse inwoners accuraat te schatten. Mogelijk lag dat aantal rond de tien tot vijftien procent van de stadsbewoners, voornamelijk afkomstig uit Duitstalige gebieden.

Bevolkingssamenstelling: verschillende religieuze groepen

Behalve naar herkomst kan de stadsbevolking ook naar religie worden onderverdeeld. De meerderheid van de bevolking was in de periode 1594-1700 gereformeerd geworden. Onbekend is nog waar deze groei aan te danken is.¹³⁶ Bij de volkstelling van 1809 werd 75,6 procent van de stadstafel aangemerkt als gereformeerd.¹³⁷ Katholieken vormden de op één na grootste groep. Na 1656 bleef 15-17 procent van de stadsbevolking katholiek.¹³⁸ In 1809 was 17,2 procent van de stadstafel katholiek.¹³⁹ Als groep werden katholieken beschouwd als tweederangs burgers. Niet vanwege religieuze onverdraagzaamheid, maar uit wantrouwen (ze beleden dezelfde godsdienst als de Spaanse, later Münsterse en Franse vijand), alsmede omdat gereformeerden hun bevoorrechte positie wilden behouden.¹⁴⁰ Katholieken hoefden daarom niet op bekeerlingen te rekenen. Groei van hun aantal had alleen door immigratie tot stand kunnen komen.¹⁴¹

De overige belangrijkste kerkelijke gezindten waren slechts in geringe mate in de stad vertegenwoordigd. In Groningen zijn bijvoorbeeld in de zeventiende en achttiende eeuw geen remonstranten te vinden.¹⁴² Vanaf het begin van de zeventiende eeuw woonden er wel Waalse protestanten in de stad. Na de val van Antwerpen werd de kern van de Waalse kerk gevormd door Franstalige vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden. Na de herroeping van het Edict van Nantes (1685) kwam daar een nieuwe groep vluchtelingen bij.¹⁴³ Het stadsbestuur verwelkomde deze groep als vervolgde geloofsgenoten. Vanwege de vele textielwerkers onder deze vluchtelingen hoopte het bovendien dat met hun komst de Groninger textielnijverheid gestimuleerd werd.

Behalve uit vluchtelingen bestond deze kerk uit Franstalige huursoldaten die in het stedelijke garnizoen dienden.¹⁴⁴ Na 1691 kromp de Waalse gemeente. Dat was niet alleen te wijten aan het afnemend aantal vluchtelingen dat naar de stad trok.

136. O.J. de Jong, 'Kerkgeschiedenis', in: W.J. Formsma e.a. (red.), *Historie van Groningen. Stad en Land* (2e druk; Groningen 1981) 374.

137. J.K.H. van der Meer, *Patriotten in Groningen 1780-1795*. Groninger historische reeks 14 (Assen 1996), bijlage 20b (Tellingen naar godsdienstige gezindheid in de stad Groningen 1798-1811, relatieve getallen) 279.

138. J.A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Assen 1964) 89.

139. Van der Meer, *Patriotten in Groningen*, bijlage 20b (Tellingen naar godsdienstige gezindheid in de stad Groningen 1798-1811, relatieve getallen) 279.

140. M. Vos-Schoonbeek, 'Hinderpalen voor katholieke geloofsuitoefening in Groningen in de 17de en het begin van de 18de eeuw', *Doopsgezinde Bijdragen* 16 (1990) 73.

141. De Jong, 'Kerkgeschiedenis', 374. De Jong acht kennelijk een geboorteoerschot niet mogelijk.

142. *Ibidem*, 372.

143. Waalse kerken is in de Republiek de verzamelnaam voor alle Franstalige kerken van zowel vluchtelingen die in het laatste kwart van de zestiende eeuw naar de Noordelijke Nederlanden kwamen, als van Franse vluchtelingen die een eeuw later na de herroeping van het Edict van Nantes kwamen, zie: Bakker, *Hugenoten in Groningen*, 135.

144. *Ibidem*, 43.

Als gevolg van een toenemend aantal 'gemengde' huwelijken maakten velen van hen de overstap naar de Gereformeerde kerk.¹⁴⁵

Onbekend is hoeveel Walen er gelijktijdig in de zeventiende eeuw in de stad woonden, maar dat aantal bedroeg hoogstens een paar procent.¹⁴⁶ In 1756 was de Waalse kerk weer net zo klein als vóór 1685.¹⁴⁷ Na 1750 sloten steeds meer voornamelijk Groningers zich bij de Waalse kerk aan en nam het aantal leden weer iets toe. Uit de geslachtsnamen valt af te leiden dat een derde van de leden in 1775 geen Franse oorsprong had.¹⁴⁸ In de tweede helft van de achttiende eeuw was het karakter van de Waalse kerk daardoor veranderd van een vluchtelingenkerk in een elitekerk. In 1798 werden er slechts 240 Walen geteld in de stadstafel (circa één procent van de totale bevolking).¹⁴⁹

Joden kwamen nog sporadischer voor in de stad: tot circa 1675 woonde er slechts een enkele Jood.¹⁵⁰ In 1735 was de gemeenschap gegroeid tot twaalf families: ongeveer 54 personen in totaal.¹⁵¹ Hoewel het aantal in de tweede helft van de achttiende eeuw flink groeide, bleef het totale percentage Joden op de gehele stadsbevolking beperkt tot twee procent in 1809.¹⁵² Deze groei kwam onder andere door immigratie. Ofschoon Joden in Stad en Lande uitsluitend tot de Asjeknazim behoorden, dat wil zeggen, Joden die oorspronkelijk uit Polen en de Duitse gebieden afkomstig waren, was de toename maar voor dertien procent toe te rekenen aan immigratie van buiten de Republiek.¹⁵³ In de periode 1731-1870 was 87 procent van de Joden in Groningen afkomstig uit Nederland.¹⁵⁴ Door gebrek aan bronnenmateriaal valt niet te bepalen welke rol demografie daarin speelde.¹⁵⁵

Ook de lutheranen in de stad waren zeer gering in getal. De lutherse kerk was, evenals de oorspronkelijke Waalse kerk, een immigrantenkerk. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw werd de gemeente gevormd door Oostfrieze kooplieden en militairen die in Duitstalige gebieden waren geworven.¹⁵⁶ Pas in 1685 gaf het stadsbestuur de lutheranen toestemming om hun godsdienst openlijk uit te oefenen.¹⁵⁷ Onbekend is het percentage lutheranen in het begin van de achttiende eeuw. In 1809 was 3,4 procent van de stadstafelbevolking luthers.¹⁵⁸

145. Ibidem, 141.

146. Over de periode 1680-1720 zijn ongeveer 1150 volwassenen van Franse herkomst geteld. Dit is een cumulatief getal, zie: ibidem, 60.

147. Bakker, *Hugenoten in Groningen*, 141.

148. RHC GrA, BS, inv. nr. 596, Kerkeboek, fol. 126-127.

149. Van der Meer, *Patriotten in Groningen*, bijlage 20b (Tellingen naar godsdienstige gezindheid in de stad Groningen 1798-1811, relatieve getallen) 279.

150. Schut, *De Joodse gemeenschap*, 22.

151. Ibidem, 52.

152. Van der Meer, *Patriotten in Groningen*, bijlage 20b (Tellingen naar godsdienstige gezindheid in de stad Groningen 1798-1811) 279.

153. Schut, *De Joodse gemeenschap*, 12.

154. Ibidem, 75. Er is dus geen sprake van een massale instroom van joden vanuit het buitenland.

155. Ibidem, 157.

156. De Jong, 'Kerkgeschiedenis', 376.

157. Schut, *De Joodse gemeenschap*, 40.

158. Van der Meer, *Patriotten in Groningen*, bijlage 20b (Tellingen naar godsdienstige gezindheid in de stad Groningen 1798-1811, relatieve getallen) 279.

Vooral immigratie zal de omvang van de katholieke, joodse en lutherse gemeenten hebben bepaald, omdat gereformeerden zich daarbij niet zullen hebben aangesloten.¹⁵⁹ De invloed van demografie valt, als gezegd, niet te bepalen.

Tot slot de doopsgezinden. In 1809 vormden alle verschillende denominaties bij elkaar een kleine minderheid van 479 zielen (1,8 procent van de stadstafelbevolking).¹⁶⁰ Elf jaar eerder telde men 355 Groninger Oude Vlamingen en slechts twaalf Zwitsers. Het aantal Verenigde Waterlanders en Vlamingen was niet opgenomen in de volkstelling van 1798, maar bedroeg naar schatting rond de honderd personen.¹⁶¹

*Doopsgezinden in de stad Groningen.*¹⁶²

Over de oorsprong van de doopsgezinden bestonden lange tijd verschillende opvattingen. Kwamen zij bijvoorbeeld voort uit de anabaptisten? Dat zorgde dan voor een ongemakkelijke verbinding met de stichting van het Nieuwe Jeruzalem in Münster in de jaren 1533-1535 en de daarmee gepaard gaande excessen (geweld en polygamie). Of waren de doperse opvattingen terug te voeren op de Moderne Devotie? Zeker is in elk geval dat het doperdom op verschillende plaatsen ontstond: zowel in Zwitserland, Midden- en Zuid-Duitsland als in de Nederlanden.¹⁶³ Rond 1530 vertoefden de eerste wederdopers in het gewest Stad en Lande.

De nieuwe doperse opvattingen zorgden voor conflicten met de toenmalige religieuze en wereldse autoriteiten. Ze braken namelijk radicaal met gangbare theologische voorstellingen over bijvoorbeeld de doop, die volgens de dopers pas op belijdenis van geloof diende te worden toegediend. Op ethische en Bijbelse gronden weigerden zij bovendien een eed af te leggen, wapens te hanteren en overheidsambten te bekleden.¹⁶⁴ Pas vanaf circa 1675 werden doopsgezinden in de Republiek met rust gelaten.¹⁶⁵

Ofschoon de doperse identiteit in de loop der tijd niet onveranderd is gebleven, zijn er volgens Zijlstra twee constante hoofdkenmerken te onderscheiden in de

159. Tenzij eventueel in het geval van huwelijk.

160. Van der Meer, *Patriotten in Groningen*, bijlage 20b (Tellingen naar godsdienstige gezindheid in de stad Groningen 1798-1811, relatieve getallen) 279.

161. *Ibidem*, 279 (bijlage 20a) en 352, noot 8.

162. Zie voor een algemene studie over de doopsgezinden in de Republiek: S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum 2000) en S. Groenveld, J.P. Jacobszoon en S.L. Verheus, *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (3^e druk; Zutphen 1993). Zie voorts de oudere studies van: W.J. Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw* (2^e druk; Haarlem 1961) en N. van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Arnhem 1952).

163. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden*, 14-22.

164. *Ibidem*, 494.

165. Na de aansluiting van het gewest Stad en Lande bij de Republiek diende de stad op grond van het Tractaat van Reductie (1594) ondermeer het verdrag van de Unie van Utrecht te erkennen. Daarin was ten aanzien van religie bepaald dat er sprake zou zijn van gewetensvrijheid voor alle ingezetenen. Dat betekende echter nog niet dat doopsgezinden in dit gewest voortaan geheel niet meer gehinderd werden. Op aandringen van de Gereformeerde kerk, die met lede ogen het aantal doopsgezinden zag groeien, vaardigde de stad bijvoorbeeld in 1601 het zogenaamde scherpe plakkaat uit. Dat bepaalde ondermeer dat een ieder die niet gereformeerd gedoopt was niet kon erven. De Ommelanden vaardigden geen vergelijkbaar verbod uit en al snel moest ook de stad bakzeil halen op aandrang van de Staten-Generaal, zie: S. Zijlstra, 'Het "scherpe plakkaat" van Groningen uit 1601', *Doopsgezinde Bijdragen* nieuwe reeks 15 (1989) 65-78.

zestiende en zeventiende eeuw. Invloeden daarvan waren ook in de achttiende eeuw nog zeer duidelijk merkbaar bij stad-Groninger doopsgezinden.

Het eerste kenmerk was de wedergeboorte. Volgens doopsgezinde opvattingen moet de mens een nieuwe, geestelijke geboorte ondergaan door het bedwingen van de zonden en het achter zich laten van de persoon die hij daarvoor was met al zijn slechtheden.¹⁶⁶ Pas nadat iemand het proces van de geestelijke wedergeboorte na berouw over zijn zonden had doorlopen en zich afkeerde van 'de wereld', werd de volwassendoop toegediend.¹⁶⁷ In het dagelijkse leven kwam deze wedergeboorte tot uiting in een ascetische vroomheid en een strenge ethiek.¹⁶⁸

Afkeer van 'de wereld' vormde het tweede kenmerk. Hieronder moet worden verstaan dat doopsgezinden niet geassocieerd wilden worden met zonde en een niet-Bijbelse geloofspraktijk. Hun geloofsgemeente diende dan ook zonder vlek of rimpel te zijn. Wanneer de sociale werkelijkheid niet botste met de doopsgezinde opvattingen, hadden doopsgezinden echter geen moeite met de wereld, bijvoorbeeld in handel en arbeid.¹⁶⁹

Al snel ontstonden onder de eerste doopsgezinden conflicten over genoemde opvattingen over afzijdigheid van 'de wereld'. Welke gedragsregels dienden te worden nageleefd? Dit leidde tot een reeks van scheuringen (en herenigingen), waardoor veel doopsgezinde denominaties ontstonden. Deze denominaties, met namen die verwezen naar de geboortestreek van de oorspronkelijke leden, hadden allemaal voornoemde twee kenmerken. Zij verschilden onderling doorgaans slechts in de invulling van het begrip tucht.

In de zeventiende eeuw telde het gewest Stad en Lande ongeveer veertig doopsgezinde gemeenten, waarvan slechts drie à vier (waaronder in de stad Groningen) tot de Waterlandse richting behoorden. Ongeveer tweeëntwintig à drieëntwintig behoorden tot de richting van de Groninger Oude Vlamingen. De overige gemeenten zijn te onderscheiden in Vlamingen en de Danziger Oude Vlamingen. Bij elkaar telde het gewest rond het jaar 1700 ongeveer vijfduizend doopsgezinde lidmaten, voornamelijk wonend in de Ommelanden.¹⁷⁰

Aan deze verzameling van verschillende doopsgezinde denominaties werd in 1711 nog een relatief kleine groep doopsgezinden toegevoegd: de zogenaamde Zwitsersers. In dat jaar vestigden zich in de Republiek een groep uit Zwitserland verbannen doopsgezinde vluchtelingen. Na hun aankomst sloten al gauw verschillende inwoners van de Republiek, merendeels afkomstig van de Groninger Oude Vlamingen, zich bij hen aan.

Van al deze denominaties hielden de Zwitsersers en de Groninger Oude Vlamingen het strengst vast aan de naleving van geloofsvoorschriften.¹⁷¹ De ingrijpendste tuchtmaatregel was de grote ban, dat wil zeggen afsnijding van de geloofsgemeente.¹⁷²

166. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden*, 28.

167. *Ibidem*, 494.

168. *Ibidem*, 28.

169. *Ibidem*, 27.

170. *Ibidem*, 463.

171. De Groninger Oude Vlamingen zetten bijvoorbeeld in de zeventiende eeuw gedrags- en kledingvoorschriften op schrift, de zogenaamde Loppersummer voorschriften. Zie par. III.6.

172. In geval van de kleine ban werd een lidmaat geweerd van de avondmaalsviering.

De organisatie van de verschillende doopsgezinde denominaties bestond in de achttiende eeuw uit diakenen, belast met de armenzorg en verschillende lekenpredikers (ook wel leraren of vermaners genoemd), belast met de predikdiensten. Deze functionarissen zonder traktement verkregen hun functie door verkiezing. In de loop van de achttiende eeuw groeide de behoefte aan geschoolde predikers en namen zij de plaats van lekenpredikers in. Zij ontvingen daarvoor een traktement.

Uit de lekenpredikers van de verschillende gemeenten behorend tot dezelfde denominatie werden één of meer Oudsten verkozen. Zij mochten de doop bedienen en in het avondmaal voorgaan. Gaandeweg verwaterde dit onderscheid in taken tussen vermaners en Oudsten ten gunste van de vermaners/leraren. De Groninger Oude Vlamingen hielden het langst vast aan deze functiescheiding.

Ten slotte, verschillende gemeenten in de Republiek (en enige daarbuiten) behorend tot dezelfde denominatie verenigden zich in de loop van de zeventiende eeuw tot sociëteiten. Op de sociëteitsvergaderingen stonden onderwerpen geagendeerd die alle aangesloten gemeenten raakten. Ook kwesties betreffende armenzorg, vacatures voor vermaners en geschillen die het belang van een gemeente overstegen, kwamen ter tafel. De sociëteitsvergaderingen, die enige dagen duurden, versterkten de banden tussen de gemeenten onderling.

II.2. Aantallen doopsgezinden in de stad Groningen, 1699-1809¹⁷³

Met de volkstelling van 1809 werd voor het eerst het totale aantal doopsgezinden in de stad vastgesteld. Ze waren in dat jaar met 479 zielen (1,8 procent van de totale stadsbevolking). De volkstelling maakte geen onderscheid naar doopsgezinde denominatie. Mogelijk was dit aantal veel lager dan een eeuw eerder. Dat zou dan passen in de ontwikkeling die zich in de rest van de Republiek had voorgedaan in die tijd.¹⁷⁴ Om te kunnen onderzoeken of ook in de stad Groningen sprake was van een dergelijke getalsvermindering, wordt eerst de ontwikkeling in kaart gebracht van de verschillende doopsgezinde denominaties in de zeventiende en begin achttiende eeuw. Vervolgens volgt een schets van de demografische ontwikkeling van de grootste doopsgezinde gemeenschap in de achttiende eeuw,

173. In de literatuur zijn alleen wat globale berekeningen bekend. Van der Meer, *Patriotten in Groningen*, 323, noot 59, schat het aantal doopsgezinde lidmaten op driehonderd in 1710.

174. In 1972 heeft Van der Woude tijdens zijn bestudering van het Noorderkwartier voor het eerst doopsgezinden aan een demografisch onderzoek onderworpen om de terugloop van het aantal doopsgezinden daar te verklaren, zie: A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (Wageningen 1972). In 1975 nodigde Groenveld andere onderzoekers uit dat ook te gaan doen. Demografisch onderzoek zou volgens hem meer kennis op gaan leveren van de achtergronden van de terugloop, zie: S. Groenveld, 'Doopsgezinden in tal en last. Nieuwe historische methoden en de getalsvermindering der doopsgezinden, ca. 1700-ca. 1850', *Doopsgezinde Bijdragen* nieuwe reeks 1 (1975) 104. Ook Zijlstra meende dat de getalsvermindering van het aantal doopsgezinden in de achttiende eeuw nader onderzoek verdiende, zie: Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden*, 503. Een dergelijk onderzoek is niet eerder verricht naar doopsgezinden in de stad Groningen. De uitnodiging van Groenveld wordt hier daarom aanvaard.

om tenslotte, mede met behulp van deze uitkomsten, de getalsontwikkeling van het doopsgezinde deel van de stadsbevolking te verklaren.

Vooraf is noodzakelijk om te definiëren wie als doopsgezind wordt aangemerkt. Zijn dat alleen lidmaten? Of zijn dat allen die een doopsgezinde doop hebben ontvangen?¹⁷⁵ Of horen daarbij ook degenen die de kerkdiensten frequenteerden, zonder ooit de volwassenendoop te ontvangen, de zogenaamde 'vrienden' of 'aanklevers'.¹⁷⁶ Een onderzoek naar lidmaten brengt mee dat vertrouwd moet worden op bewaarde lidmatenlijsten en dat besloten moet worden hoe omgegaan moet worden met de zogenaamde buitenleden. Buitenleden waren mannen en vrouwen die soms al decennia lang buiten de stad woonden en alleen in naam lid waren gebleven. Daarom zal eerst aandacht worden besteed aan genoemde definiëring en aan de bruikbaarheid van beschikbare bronnen.

Bronnen

Om het onderzoek te verrichten zijn kwantitatieve bronnen onontbeerlijk. Van de Vlaamse doopsgezinde gemeente is bijvoorbeeld geheel geen ledenadministratie bewaard gebleven. Alleen een paar wachtgeldlijsten zijn bewaard, de laatste dateert uit 1700/1701.¹⁷⁷

Het onderzoek wordt voorts beperkt doordat over de omvang van de Zwitserse doopsgezinde gemeente eveneens weinig bekend is. Bewaard gebleven passagierslijsten geven slechts een indicatie van het aantal vluchtelingen dat naar het gewest Stad en Lande afreisde.¹⁷⁸ Hoe velen doorreisden of zich daadwerkelijk binnen de stadsmuren vestigden, blijft onbekend. Voorts ontbreekt elk zicht op het aantal vluchtelingen dat zich in later jaren vanuit Zwitserland bij zijn geloofsgenoten in Stad en Lande voegde.¹⁷⁹

De twee bewaard gebleven achttiende-eeuwse ledenadministraties van (1) de Verenigde Waterlanders en Vlamingen en van (2) de Groninger Oude Vlamingen bieden uiteindelijk de beste onderzoeksmogelijkheden. Van de Verenigde Waterlanders en Vlamingen is een doorlopende ledenadministratie over de periode 1700-1809 bewaard.¹⁸⁰ Deze administratie bevat voorts twee ledenoverzichten uit 1721 en 1752. Ten slotte valt uit de nieuw opgezette ledenadministratie van de Verenigde Doopsgezinde gemeente (1809) op te maken wie in dat jaar voorheen tot

175. In Grouw kwam het bijvoorbeeld voor dat volwassenen wel gedoopt werden, maar niet als lid in de gemeente werden opgenomen. Van de stad Groningen is dit in de achttiende eeuw niet bekend, zie: S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Friesland. Van derzelver ontstaan tot dezen tijd, uit oorspronkelijke stukken en echte berigten opgemaakt* (Leeuwarden 1839) 226.

176. Term ontleend aan: A.M.L. Hajenius, *Dopers in de Domstad. Geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht, 1639-1939* (Hilversum 2003) 40.

177. Zie de bronnenuitgave: W.G. Doornbos en F.M. Veenstra, *Doopsgezinde bewonerslijsten van de stad Groningen 1634-1795*. Groninger bronnen en toegangen 25 (Groningen 2001).

178. Zie: J. Huizinga, *Stamboek of Geslachtsregister der Nakomelingen van Samuel Peter (Meihuizen) en Barbara Frey van Gontenschuyl (Aargau-Zwitserland) omvattende de jaren (1671) 1714 tot en met 1889* (Groningen 1890) 20-79.

179. Een voorbeeld van een dergelijke latere vluchtelingenfamilie is de bekende doopsgezinde familie Meihuizen.

180. RHC GrA, toegang 1425, Doopsgezinde Gemeente te Groningen, (1651) 1677-1984 (1987) (hieronder voortaan: DGG), inv. nr. 67, 'Kerkeboek'. Register van onder andere leden en bestuurders.

de Verenigde Waterlanders en Vlamingen hebben behoord. Een ledenoverzicht uit 1700 ontbreekt echter. Voor dat jaar is het behelpen met de hieronder te noemen wachtgeldlijsten. De lijsten uit 1721, 1752 en 1809 corresponderen zeer nauwgezet met de doorlopende ledenadministratie en bevestigen de betrouwbaarheid van de administratie.

De ledenadministratie van de Groninger Oude Vlamingen is het best bewaard gebleven.¹⁸¹ Uit latere doorhalingen en aanvullingen in de ongedateerde administratie kan worden afgeleid dat de oudste ledenlijst in de loop van 1729 is opgesteld en vervolgens jaarlijks werd bijgewerkt. Een wachtgeldlijst diende mogelijk als basis voor de oorspronkelijke ledenlijst. Ofschoon de ledenlijst niet aangaf waar de leden woonden, blijken de leden namelijk volgens een looproute door de stad aangetekend te zijn, vergelijkbaar met de wachtgeldlijsten. Vervolgens werden op de ledenlijst aangetekend 'der gene soo buiten wonen en anders', de weduwen, de vrouwen 'soo ons alleen angaan' en ten slotte de vrijsters.¹⁸²

In 1737 werd een geheel nieuwe ledenlijst opgezet, evenals in de jaren 1760, 1768 en 1780.¹⁸³ Deze ledenlijsten bevatten de namen van de lidmaten in het jaar van de nieuwe administratie, jaarlijks aangevuld met nieuwe leden. Onderlinge vergelijking van de hernieuwde ledenlijsten met de aanvullingen leidt tot de conclusie dat de lijsten nauwgezet zijn bijgehouden. Het aantal omissies is uiterst gering. De administratie van 1809 sluit vervolgens volledig aan op de administraties uit de jaren daarvoor. Bovendien blijken ook de in de administraties aangebrachte aanvullingen en correcties wegens overlijden, huwelijk of vertrek van leden, voor zover te controleren met gegevens uit trouw-, begraafregisters en rechterlijke archieven, op uitzonderingen na, nauwgezet genoteerd te zijn. De lidmatenlijsten vormen daarom een betrouwbare bron. De ledenontwikkeling vóór 1729 kan helaas slechts worden geschat met behulp van de wachtgeldlijsten.¹⁸⁴

Een tweede bron vormen de al genoemde wachtgeldlijsten. In 1634 stelden Burgemeesters en Raad van Groningen doopsgezinde mannen vrij van wachtlopen tegen een jaarlijkse afkoopsum, het zogenaamde wachtgeld. Deze bijdrage werd geïnd per hoofd van een huishouding. Armen werden vrijgesteld van betaling. Hun namen zijn wel op de lijsten terug te vinden omdat ook zij geen wacht hoefden te lopen. Ongehuwde vrouwen ontbreken evenwel veelal op de lijsten omdat zij doorgaans geen eigen huishouding voerden. Een andere beperking van de bruikbaarheid van deze bron is dat de wachtgeldlijsten alleen bewaard zijn gebleven

181. RHC GrA, DGG, inv. nr. 4, Registers van leden ca. 1729-1769, en inv. nr. 5, Registers van leden 1782-1809.

182. Met 'der gene soo buiten wonen' werden de leden bedoeld die buiten de stad woonden. De vrouwen die 'alleen angaan' waren gehuwde vrouwen, waarvan de echtgenoot geen lidmaat van de gemeente was, bijvoorbeeld omdat die bij een geloofsgemeente elders was aangesloten. 'Vriesters' waren ongehuwde vrouwelijke lidmaten.

183. RHC GrA, DGG, inv. nrs. 4 en 5.

184. De wachtgeldlijsten zijn te vinden in: Doornbos en F.M. Veenstra, *Doopsgezinde bewonerslijsten van de stad Groningen 1634-1795*. Groninger bronnen en toegangen 25 (Groningen 2001). Over 1710 is een lijst bewaard met alleen de namen van mannelijke lidmaten, zie: SAA, toegang 1120, Archief Verenigde Doopsgezinde Gemeente van Amsterdam en rechtsvoorgangers (hieronder voortaan: VDGA), inv. nr. 1390, Staten met bijzonderheden over de doopsgezinde gemeenten der Oude Vlamingen in Nederland en Oost-Friesland. (19e eeuw).

over de jaren 1634-1637 en 1675-1701. Uit de achttiende eeuw zijn alleen de jaarlijkse totaalopbrengsten per denominatie bekend.¹⁸⁵ Uit een hogere jaaropbrengst concluderen dat een gemeente meer leden had, is niet correct. De heffingsgrondslag kan immers gewijzigd zijn. De precieze grondslag is onbekend. Wel blijkt dat 'de qualificeersten hoger als de onvermogene werdende gequoteert'.¹⁸⁶ Of de heffingsgrondslag gedurende het bestaan van het wachtgeld (1634-1798) ongewijzigd bleef, is eveneens onbekend.

Kan met deze twee bronnen (de lidmatenlijsten en de wachtgeldlijsten) een goed beeld van de omvang van twee achttiende-eeuwse doopsgezinde gemeenten worden gevormd? Uit de voornoemde lidmatenlijsten blijkt niet dat in voorkomende gevallen dopelingen geen lid werden. Het aantal lidmaten is daarom als uitgangspunt voor een kwantitatief onderzoek beter dan het aantal dopelingen. Temeer omdat de lidmatenlijsten een zeer betrouwbare bron blijken te zijn.

Hoe om te gaan met de 'aanklevers' of 'vrienden'? Hajenius schat bijvoorbeeld dat deze groep groot was in de stad Utrecht.¹⁸⁷ In Groningen bestonden ze ook. In 1743 klaagden de gezamenlijke hoptienden van het burgerregiment bij het stadsbestuur dat in hun ogen veel personen die tot de doopsgezinden gerekend moesten worden bewust geen lidmaat werden om zo aan de betaling van het wachtgeld te ontsnappen.¹⁸⁸

Weigering van lidmaatschap kon ook de reden zijn dat iemand slechts 'aankleefde'. Vooral gemeenten van Groninger Oude Vlamingen accepteerden niet automatisch elkaars lidmaten. Illustratief is het geval van bontreder Berend Teunissen Cate (1696-1783). Hij was lidmaat in Deventer, maar wilde zich in 1733 aansluiten bij de gemeente van zijn nieuwe woonplaats IJlst (Friesland). De vermaner aldaar verzette zich daartegen. Het conflict liep zo hoog op dat bemiddeling door vermaners uit Borne en Groningen noodzakelijk werd. De vermaner van IJlst somde tijdens de belegde bijeenkomst zijn bezwaren nog maar eens 'ijn het breede' op. Hetwelk Ten Cate 'met vele reden weder heeft zoeken tegen te spreken'. De gemoederen raakten verhit. Ten slotte werd gestemd, met als uitkomst dat hij geen lid mocht worden.¹⁸⁹ Moeilijkheden als deze kunnen op de persoon in kwestie terug te voeren zijn. Een weigering om zich te laten herdopen zal het niet zijn geweest. De eis dat iemand herdoopt diende te worden indien hij zich van de ene gemeente bij een andere wilde aansluiten, zelfs als beide gemeenten tot dezelfde richting behoorden, werd omstreeks 1740, ook bij de meest orthodoxe gemeenten, niet meer gesteld.

'Aanklevers' kwamen overigens niet alleen bij doopsgezinden voor. Ook de Gereformeerde kerken kenden ze. Bepaald niet iedereen die zich zelf tot de gereformeerden rekende, was ook gereformeerd lidmaat. Spaans zoekt de verklaring

185. Opvallend is dat van de Zwitserse doopsgezinden in de stad geen bijdragen bekend zijn.

186. Doornbos en Veenstra, *Doopsgezinde bewonerslijsten*, 36.

187. Hajenius, *Dopers in de Domstad*, 40.

188. RHC GrA, 'requestboeken', 20 september 1743, Groningen. In 1715 had het stadsbestuur namelijk bepaald dat zij die de doopsgezinden toegenegen waren, maar geen lidmaat waren, vrijgesteld waren van de betaling van het wachtgeld.

189. SAA, VDGA, inv. nr. 1389, Stukken betreffende de Groninger Oude Vlamingen (18e eeuw).

daarvoor in de catechisatielessen die vereist waren alvorens lidmaat te kunnen worden. Voor ongeletterden vormden deze een drempel. Tijdens deze lessen gehouden collecten vormden voor armen een extra te nemen drempel.¹⁹⁰

In het vervolg wordt onder een doopsgezinde een lidmaat verstaan, omdat het aantal ongedoopten en andere 'vrienden' niet te bepalen is en de lidmatenlijsten betrouwbaar zijn. Voor het navolgende wordt daarom gebruikgemaakt van de lidmaat- en wachtgeldlijsten.¹⁹¹

*Groninger Oude Vlamingen*¹⁹²

De stad Groningen telde in 1635 twee verschillende doopsgezinde gemeenten. Van de twee gemeenten, die elk naar hun vermaners werden genoemd, was de Jacob Joesten-gezindheid (Vlamingen) met 73 huishoudens het grootst.¹⁹³ De tweede, de Jan Arends-gezindheid (Oude Vlamingen), telde 61 huishoudens.¹⁹⁴ Laatstgenoemde gemeente was een voorloper van de gemeente van Groninger Oude Vlamingen. Ofschoon het conflict tussen Uko Walles en Jurjen Thomas (Knars) in 1643 tot een scheuring leidde, had het vertrek van Thomas maar weinig impact op de omvang van de Jan Arends-gemeente. Slechts een handvol naaste verwanten van Thomas vertrok met hem en stichtte een eigen gemeente, later ook bekend als Sijwert Boelens-gezindheid.

190. J.W. Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden: Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen*. Fryske histoaryske rige 15 (Hilversum 1997) 306.

191. C. Trompetter, *Eén grote familie. Doopsgezinde elites in de Friese Zuidwesthoek 1600-1850* (Hilversum 2007) 17, hanteert een ruimer criterium. Hij rekent niet alleen tot de doopsgezinden zij die als zodanig werden gedoopt, maar ook zij die een band hadden met doopsgezinden. Onder de laatstgenoemden rekent hij personen die niet zelf doopsgezind waren gedoopt, maar wel gehuwd waren met een doopsgezinde, alsmede zij, waarvan beide ouders doopsgezind gedoopt waren.

De stad-Groninger broeders Jan (1747-1790) en Toncko Modderman (1745-1802) zouden volgens het door mij gehanteerde criterium niet tot de doopsgezinden gerekend mogen worden, zij werden namelijk geen lidmaat van een doopsgezinde gemeente in de stad. Hun beider vermelding in het kinderboek van de gemeente van Groninger Oude Vlamingen rechtvaardigt de keuze hen nog wel te rekenen tot de Groninger Oude Vlamingen, zie: RHC GrA, BS, inv. nr. 598, Kerkeboek van de Oude Vlamingen geboorte 1697-1809, trouw 1724-1797, overlijden 1764-1809, fol. 383 en 393.

192. De literatuur vermeldt steeds dezelfde aantallen doopsgezinden in de stad Groningen, gebaseerd op RHC GrA, DGG, inv. nr. 1320, Geschiedkundige aantekeningen betreffende de Doopsgezinden te Groningen, begonnen in July 1835, fol. 8. Zo bijvoorbeeld S. Zijlstra, 'De Dopersen in Groningen 1530-1795', in: G. van Halsema Thzn, J.M.M. Hermans en F.R.J. Knetsch (red.), *Geloven in Groningen. Capita selecta uit de geloofsgeschiedenis van een stad* (Kampen 1990) 131 en H. Dassel, *Menno's volk in Groningen, geschiedenis der doopsgezinde gemeenten binnen de stad Groningen* (Groningen 1952) 32.

193. Mogelijk betreft het hier Jacob Joesten Glimmer, de man die van 1631-1646 een rol speelde in Woltersum. Hij kocht er heerden en landerijen en stierf in 1646, zie: W.J. Formsma, R.A. Luitjens-Dijkveld Stol en A. Pathuis, *De Ommelander borgen en steenhuizen* (1^e druk; Assen 1973), 504. Jacob Joesten Glimmer woonde in de Guldenstraat te Groningen.

194. Jan Arends Block (1586-1637-39) was vermaner. Hij was lakenkoopman of bakker in de Oude Boteringestraat, in het pand genaamd het Block of, ook zijn eigendom, aldaar in het pand de Eland. Op de wachtgeldlijst werden weliswaar 61 namen genoemd, slechts 45 waren financieel in staat om wachtgeld te betalen. De overige waren wegens armoede vrijgesteld, zie: Doombos en Veenstra, *Doopsgezinde bewonerslijsten*, 11-18.

In de jaren na de scheuring groeide de Jan Arends-gemeente uit tot 106 huishoudens in 1699. De groei zette zich voort tot 1735, zo blijkt uit het toenemend aantal lidmaten (zie tabel II.1).

Tabel II.1. *Schatting aantallen lidmaten Groninger Oude Vlamingen in de stad Groningen in de achttiende eeuw.*¹⁹⁵

Jaar	Totaal
1701	220-242 ¹⁹⁶
1729	262
1735	321
1740	276
1760	195
1782	144
1790	163
1809	168 ¹⁹⁷

Deze groei werd hoofdzakelijk veroorzaakt door migratie. In 1729 bestond driekwart van de echtparen uit echtgenoten die beiden niet in de stad-Groningen geboren waren. Voor pasgehuwden vormde de stad kennelijk een aantrekkelijke plaats om een bestaan op te bouwen. Deze immigratie is voor een deel terug te voeren op de genoemde stimulering door de stedelijke overheid van de textielnijverheid in de stad. Opvallend veel doopsgezinde textielwerkers uit Twente vestigden zich in deze jaren in de stad.

De stad trok ook meer ongehuwde vrouwen. In de periode 1729-1735 nam het aantal ongehuwde vrouwelijke lidmaten toe met bijna vijftig procent, terwijl het aantal ongehuwde mannen nagenoeg gelijk bleef in die tijd. Deze ongehuwde vrouwen blijken overwegend van buiten de stad te komen. Waarschijnlijk waren ze als huishoudelijk personeel werkzaam. De groei tot 1735 zal voorts mede veroorzaakt zijn als neveneffect van de toegenomen immigratie aan het einde van de zeventiende eeuw. De kinderen van die vorige groep immigranten hadden de leeftijd bereikt om als lidmaat van de gemeente deel uit te gaan maken.

195. Als uitgangspunt voor de schattingen zijn genomen de wachtgeldlijst van 1700/01, voornoemde lidmatenlijsten aangevuld met gegevens uit proclamatieboeken en rechterlijke archieven.

196. Als uitgangspunt zijn genomen de 116 huishoudens van het wachtgeld van 1700/01. Met aanvullende gegevens uit proclamatieboeken en rechterlijke archieven blijken minimaal 76 wachtgeld betalende mannen getrouwd te zijn in dat jaar. Hun echtgenotes zijn daarom meegeteld als lidmaat, omdat buitentrouw in Groningen nog hoogst ongebruikelijk was. De ledenlijst van 1729 blijkt bovendien voor ongeveer vijftien procent uit ongehuwde vrouwen te bestaan. Het gevonden resultaat van 1701 is daarmee opgehoogd. Van 22 mannen is de huwelijks staat niet bekend. Het totaal aantal lidmaten heeft daarom waarschijnlijk 220-242 bedragen.

197. Van de ledenlijst van de Vereenigde gemeente van 1809 zijn alleen de lidmaten geteld die in de jaren daarvoor op de lidmatenlijsten van de Groninger Oude Vlamingen voorkwamen.

Uit tabel II.1. blijkt dat in de jaren 1735-1740 een zeer forse ledendaling begon die vervolgens een halve eeuw zou voortduren. In de jaren 1735-1790 halveerde het aantal lidmaten. Vanaf de jaren negentig krabbelde de gemeente weer op, zonder de oude omvang te bereiken. Ten opzichte van 1699 was het aantal lidmaten van de gemeente in 1809 uiteindelijk gedaald met 23-30 procent.¹⁹⁸ Een vergelijkbare ledenontwikkeling deed zich voor in Utrecht.¹⁹⁹

Verenigde Waterlanders en Vlamingen

Omstreeks 1643 scheurde waarschijnlijk ook de grootste gemeente, de Jacob Joesten-gemeente ('Vlamingen'). Dat had grote gevolgen voor de omvang. Onder leiding van ene Popke Popkes verliet de helft van de aangesloten huishoudens de gemeente.²⁰⁰ De nieuw gevormde Popke Popkes-gemeente ('Waterlanders') telde omstreeks 1650 nog maar ongeveer 18 huishoudens. In de daarop volgende jaren nam hun aantal eerst licht toe, omdat bijvoorbeeld de Sijwert Boelens-gezindte zichzelf ophief en zich in 1679 bij hen aansloot, om vervolgens in aantal te dalen. Ook de achterblijvers, nog steeds aangeduid als de Jacob Joesten-gemeente, kregen in de jaren na de scheuring te maken met ledenverlies. Mogelijk stimuleerde het ledenverlies beide gemeenten vervolgens om over een vereniging na te denken. In 1684 slaagde men hierin.²⁰¹ De nieuwe gemeente ging voortaan door het leven als de Verenigde Waterlanders en Vlamingen en telde in 1684 in totaal slechts 38 huishoudens.

De scheuring en vereniging hadden de gemeente geen goed gedaan. In de periode 1635-1684 was de voormalige Jacob Joesten-gemeente gehalveerd en in omvang voorbij gestreefd door de Jan Arends-gemeente, ofschoon de Verenigde Waterlanders en Vlamingen aan het einde van zeventiende eeuw wisten te groeien (van 37 huishoudingen in 1699 naar 51 huishoudens in 1701).

In 1721 telden de Verenigde Waterlanders en Vlamingen in totaal 123 leden, bestaande uit 48 mannen en 75 vrouwen.²⁰² De gemeente wist, net als de

198. Deze uitkomst wordt bevestigd door het volgende: volgens Schut, *De Joodse gemeenschap*, 52, zou het aantal personen per huishouding 4,5 bedragen. Dat zou meebrengen dat het aantal van 106 Groninger Oudvlaamse huishoudens in 1699 leidt tot ongeveer 477 doopsgezinden die tot deze denominatie gerekend zouden mogen worden. Bij de volkstelling van 1798 werden in dat jaar 355 Groninger Oude Vlamingen geteld, zie: Van der Meer, *Patriotten in Groningen*, 279, bijlage 20b (Tellingen naar godsdienstige gezindheid in de stad Groningen 1798-1811, relatieve getallen) en 352, noot 8. Dat is een daling van 25 procent ten opzichte van 1699. Zie voorts tabel II.2. (Aantal doopsgezinden in 1699 en 1809 in de stad Groningen).

Zie over de oorzaken van deze ledendaling: par. II.3.

199. Hajenius, *Dopers in de Domstad*, 41, signaleerde bij de doopsgezinde gemeente in Utrecht na een eeuw van daling van de leden een stijging aan het eind van de achttiende eeuw. Deze stijging was echter van relatief korte duur. De gemeente zou pas in 1836 weer gaan groeien.

200. In de jaren 1634-1643 bedroeg de opbrengst van het wachtgeld jaarlijks ongeveer 695,50 gulden. De eerst bekende opbrengst na de afsplitsing in 1647 bedroeg ongeveer 337 gulden. Aannemende dat de opbrengst per huishouding begin jaren veertig niet dramatisch is gedaald, is een halvering van de Jacob Joesten-gemeente aannemelijk, zie: Doornbos en Veenstra, *Doopsgezinde bewonerslijsten*, 32-34.

201. Bij de betalingen van het wachtgeld over het jaar 1684/85 is voor het eerst sprake van de 'soogenaamde Waterlandsche en Vlaamsche gecombineerde gemeente'.

202. RHC GrA, DGG, inv. nr. 67.

Groninger Oude Vlamingen, verder te groeien in het eerste kwart van de achttiende eeuw, zie tabel II.2. In 1752 waren echter nog maar 86 leden over, een krimp van dertig procent ten opzichte van 1721.²⁰³ Evenals bij de Groninger Oude Vlamingen zette nadien de daling zich voort. In 1809 telden de Verenigde Waterlanders en Vlamingen in totaal nog maar 53 leden, zie tabel II.2.²⁰⁴

In de achttiende eeuw kenmerkte de ledenontwikkeling van de een na grootste doopsgezinde gemeente zich dus eerst door een periode van groei met vervolgens een scherpe daling. Weliswaar was het aantal huishoudens in 1809 gegroeid ten opzichte van 1699 (namelijk van 37 naar ongeveer 44), maar het totale aantal lidmaten was met ruim 34 procent gedaald.²⁰⁵

Tabel II.2. Aantal doopsgezinden in 1699 en 1809 in de stad Groningen.

	1699			1809		
	Huishoudingen	Aantal lidmaten	Aantal doopsgezinden	'Huishoudingen' ²⁰⁶	Aantal lidmaten	Aantal doopsgezinden
Groninger Oude Vlamingen	106	ca. 220-242	ca. 477	139	168	?
Verenigde Waterlanders en Vlamingen	37	ca. 81	ca. 166,5	ca. 44	53	?
Vlamingen	21	ca. 46	ca. 94,5	—	—	—
Totaal	164	ca. 347-369	ca. 738	183 + Zwitsers	221 + Zwitsers	479

Vlamingen

Zoals vermeld halveerde na het vertrek van Popke Popkes en de zijnen ('Waterlanders') de Jacob Joesten-gemeente ('Vlamingen'). Blijkens de wachtgeldlijsten kromp de gemeente van achterblijvers in de jaren daarna verder tot nog maar 25 huishoudens. Toch kon dat geringe aantal niet iedereen ertoe bewegen om omstreeks 1684 aan de vereniging met de gemeente van Popke Popkes mee te doen. Een minderheid van elf huishoudens bleef zelfstandig doorgaan en stond

203. Ibidem.

204. Het aantal van 168 lidmaten van de Groninger Oude Vlamingen blijkt in 1809 gevormd te worden door 86 huishoudens (echtparen, weduwen, weduwnaars en buitentrouwers) en 53 ongehuwden. Dat leidt tot de volgende factor: (huishouden + ongehuwden) x 1,2 = aantal lidmaten. In 1809 bestond de voormalige Verenigde Waterlanders en Vlamingen uit 53 lidmaten, derhalve uit 44 huishoudens inclusief ongehuwden.

205. In 1699 telden de Groninger Oude Vlamingen 106 huishoudens. Uit tabel II.2. blijkt dat er in dat jaar ongeveer 220-242 lidmaten waren. Dat betekende 2,2 per huishouding. In 1699 bestonden de Verenigde Waterlanders en Vlamingen uit 37 huishoudens, naar schatting dus ongeveer 81 lidmaten. Derhalve een daling van 81 naar 53 lidmaten.

206. Hieronder worden begrepen echtparen, weduwen, weduwnaars, buitentrouwers en ongehuwde mannen/vrouwen.

sindsdien bekend als de Vlaamse gemeente. In de periode tot 1700 wist ook deze Vlaamse gemeente weer aan te groeien tot het oude niveau (21 huishoudens). In het eerste decennium van de achttiende eeuw stagneerde de groei en vanaf omstreeks 1718 zette definitief de neergang in. In 1743 bedroeg de jaaropbrengst van het wachtgeld nog maar een luttele zeven gulden, corresponderend met amper twee tot drie huishoudens. Omstreeks dat jaar valt het doek voor de Vlaamse gemeente.²⁰⁷

*Zwitsers en collegianten*²⁰⁸

Ongeveer 126 Zwitserse vluchtelingen werden in 1711 naar de stad Groningen en het omliggende platteland gebracht. Geloofsgenoten zorgden lokaal voor onderdak en werk door boerderijen in Hoogkerk, Hoogezand en Sappemeer te huren voor de bergboeren onder hen.²⁰⁹ Een onbekend aantal mannen en vrouwen vestigde zich in de stad en verdiende de kost met ambacht of koemelkerij. De geringe omvang van de nog steeds bestaande vermaning in de Paltzergang te Groningen maakt duidelijk dat het bepaald geen grote geloofsgemeente kan zijn geweest. Bronnen ontbreken om de omvang vast te stellen. Ondanks het feit dat een aantal Nederlandse doopsgezinden zich bij hen aansloot, zal de gemeenschap maar uit een beperkt aantal huisgezinnen hebben bestaan. Bij de volkstelling van 1798 werden in elk geval nog maar twaalf Zwitsers geteld.

De stad-Groninger collegianten hadden, in afwijking van collegianten elders in de Republiek, een zekere organisatiegraad.²¹⁰ Ze bezaten een eigen vergaderruimte aan de Carolieweg, een eigen geloofsbelijdenis, een algemeen opziener en ze gaven attestaties af.²¹¹ Desondanks kunnen zij beter als een beweging dan als een afzonderlijke doopsgezinde gemeente worden gekarakteriseerd. Ze werden bijvoorbeeld nooit afzonderlijk voor het wachtgeld aangeslagen. De meeste collegianten waren lidmaat van de gemeente van de Verenigde Waterlanders en Vlamingen. Deze beweging blijft derhalve verder buiten het onderzoek.²¹²

207. Vanaf 1743 tot 1795 was de onbekende hoeveelheid wachtgeld van de Vlaamse gemeente inbegrepen bij de afdracht door de Groninger Oude Vlamingen. Dat wekt de indruk dat de gemeente toch nog vijftig jaar langer bestaan heeft.

208. In de literatuur wordt vermeld dat genoemde Zwitsers zich zouden hebben aangesloten bij al in de stad gevestigde doopsgezinde Paltzers, zie bijvoorbeeld: Dassel, *Menno's volk in Groningen*, 19-21. Tijdens het onderzoek zijn echter geen aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van Paltzers in de stad vóór 1711. De bron van deze aanname is mogelijk RHC GrA, DGG, inv. nr. 1320, fol. 6, dat spreekt van de Zwitserse of Paltzische gemeente. Dassels geschiedschrijving van de doopsgezinden in de stad leunt zwaar op deze bron en legde daardoor mogelijk de basis voor deze misvatting.

209. Dassel, *Menno's volk in Groningen*, 19-21.

210. Zie over de collegianten: J.C. van Slee, *De Rijnsburger collegianten. Ggeschiedkundig onderzoek. Met inleiding van S.B.J. Zilverberg* HES historische herdrukken 6 (Haarlem 1895; fotomechanische herdruk; Utrecht 1980).

211. SAA, VDGA, inv. nr. 275, attestaties ingediend bij de gemeente Lam en Toren, alfabetisch geordend per gemeente 1672-1801, bevat een attestatie afgegeven door Albert Jans namens de collegianten in de stad Groningen.

212. De omvang van de beweging in de stad Groningen valt niet te bepalen. Ze bestond uit een beperkt aantal huishoudens. Rond 1800 bestond de groepering niet meer.

Tot besluit

Het voorgaande leidt tot de volgende schattingen. In 1699 waren er in totaal ongeveer 164 doopsgezinde huishoudens in de stad Groningen.²¹³ Bij elkaar bestonden zij uit circa 738 personen, ongeveer 3,7 procent van de stadsbevolking.²¹⁴ In 1809 telden alle denominaties bij elkaar nog maar 479 personen, ofwel 1,8 procent van de totale stadsbevolking. Dat hield een daling in van 35 procent ten opzichte van 1699.²¹⁵

Deze bevindingen corresponderen met de schattingen van Van Lieburg. Hij neemt aan dat omstreeks 1650 circa drie procent van de Nederlandse bevolking doopsgezind was. In 1809 bedroeg dat percentage, volgens hem, nog maar 1,4 procent.²¹⁶

Ofschoon het aantal doopsgezinden ook in de stad Groningen flink was gedaald in de achttiende eeuw, verliep de ledenontwikkeling geheel anders dan Van der Zijpp veronderstelt. Volgens hem begon al vanaf 1600 een ononderbroken periode van verval van doopsgezinde gemeenten in de Republiek.²¹⁷ In de stad Groningen was het aantal, ondanks scheuringen en herenigingen, juist gegroeid in de periode 1635-1699. Deze groei zette zich bij de grootste denominatie – de Groninger Oude Vlamingen – voort tot 1735. De toenemende aantallen stad-Groninger doopsgezinden passen binnen de door Meihuizen gesignaleerde bevolkingsontwikkeling in de jaren 1700-1720. Het gegroeide aantal doopsgezinde huishoudens in de jaren 1690-1700 ondersteunt bovendien Matthey's theorie dat de stedelijke bevolkingsgroei al begon vóór 1700.

In weerwil van Van der Zijpps opvatting over de landelijke trend begon de aanzienlijke daling in de stad Groningen pas 135 jaren later en verliep zij drastisch. In vijftig jaar was hun aantal gehalveerd. De Vlamingen verdwenen zelfs geheel en de Zwitserse gemeente kwakkelde. De daling begon in een periode van laagconjunctuur (1720-1740) en van algemene daling van de stadsbevolking. Terwijl volgens Meihuizen vanaf 1740 de stadsbevolking weer steeg, kromp het aantal doopsgezinden echter nog decennia lang stevig. De ledendaling laat zich daarom niet verklaren door economische factoren alleen.

II.3. Demografische kenmerken van de Groninger Oude Vlamingen

Inleiding

De vermindering van het aantal stad-Groninger doopsgezinden in de achttiende eeuw stond niet op zichzelf. In het Noorderkwartier daalde bijvoorbeeld het aantal

213. Namelijk 106 wegens de Groninger Oude Vlamingen, 21 wegens de Vlamingen en 37 wegens de Verenigde Waterlanders en Vlamingen, zie: Doornbos en Veenstra, *Doopsgezinde bewonerslijsten*, 156-162.

214. Het percentage vormt slechts een grove schatting, omdat de totale bevolkingsomvang niet precies bekend is, evenmin het aantal doopsgezinden. Het percentage 3,7 procent is berekend op basis van de aanname van 738 doopsgezinden op een totale stadsbevolking van twintigduizend.

215. Van der Meer, *Patriotten in Groningen*, 279, bijlage 20b (Tellingen naar godsdienstige gezindheid in de stad Groningen 1798-1811, relatieve getallen).

216. F.A. van Lieburg, 'Doopsgezinde en gereformeerde (leken)predikers in Nederland (16^e-19^e eeuw)', *Doopsgezinde Bijdragen* nieuwe reeks 27 (2001) 106. Van Lieburg heeft dit getal mogelijk overgenomen van: Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden*, 502.

217. Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland* (Arnhem 1952) 178.

doopsgezinden in de periode 1742-1809 met 46,5 procent.²¹⁸ Vooral in de Zaanstreek, waar altijd zeer veel doopsgezinden leefden, was de daling aanzienlijk. In Friesland verdween in de achttiende eeuw ruim een derde van de gemeenten. In de huidige provincie Zuid-Holland daalde het aantal gemeenten zelfs met negentig procent.²¹⁹ Het aantal gemeenten van de Groninger Oude Vlamingen halveerde in de Republiek in de periode 1755-1807 (van 32 naar 15).²²⁰

De krimp voltrok zich in de Republiek niet overal in dezelfde mate. In Twente was bijvoorbeeld weinig van verval te merken.²²¹ In de stad Groningen zette de krimp veel later in.²²²

Tijdgenoten waren zich bewust van de ledendaling. Tijdens vergaderingen van de Sociëteit van Groninger Oude Vlamingen werd gesproken over het gebrek aan vermaners. Het tekort aan mannelijke lidmaten verhinderde op verschillende plaatsen de verkiezing van een geschikte prediker uit eigen kring. In fusie van gemeenten zag men een oplossing.²²³ Uit de notulen van sociëteitsvergaderingen blijkt niet of de oorzaken van de krimp werden besproken. De Groninger Oude Vlamingen waren zich er in elk geval wel van bewust dat een lege diaconiekas tot een uitstroom van arme lidmaten kon leiden. Om dat te verhinderen droeg al vóór 1755 iedere lidmaat (mannen en vrouwen) jaarlijks bij aan de sociëteitskas. Uit deze kas werden behoeftige en noodlijdende gemeenten ondersteund, omdat

‘men geene Gemeente behoorde aanleiding te geeven om van onse gemeenschap te vervreemden en af te wijken’.²²⁴

Jacobus Rijdsijk (1694-1744), leraar bij de Verenigde Waterlanders en Vlamingen in de stad Groningen, en Cornelis Ris (1717-1790), leraar van de Waterlandse doopsgezinden in Hoorn, weten de teruggang aan het verlaten van de oude geloofsbeginselen. Rijdsijk zocht de oorzaak in een toenemend rationalisme, verregaande verdraagzaamheid en

‘geringe trouw aan de alom bekende en braave belijdenissen’.²²⁵

Als gevolg van het verlaten van de oude geloofsbeginselen verlieten volgens Ris de vrijzinniger leden de gemeenten.²²⁶ Een halve eeuw later veronderstelde

218. Groenveld, ‘Doopsgezinden in tal en last’, 104.

219. N. van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland*, 178-179.

220. *Notule van ‘t verhandelde op de Algemene Sociëteits Vergaderinge der Doopsgezinden, gehouden binnen Groningen den 8 juny 1755 en volgende daegen* (z.p. 1755) en *Aantekening van het verhandelde op de sociëteits vergadering der doopsgezinden; gehouden in Groningen den 17 en 18 junij 1807* (z.p. 1807).

221. Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland*, 178-179.

222. Zie par. II.2.

223. *Notule van ‘t verhandelde op de Algemene Sociëteits Vergadering der Doops-gezinden, gehouden binnen Groningen den 26 september 1762 en volgende dagen* (z.p. 1762) 10-12.

224. *Notule van ‘t verhandelde op de sociëteits vergaderinge der Doopsgezinden, gehouden binnen Groningen den 2 Juni 1767 en volgende dagen* (z.p. 1767).

225. Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland*, 179.

226. C. Ris, *De geloofsleere der waare Mennonieten of Doopsgezinden* (Hoorn 1766) XIV en XVIII.

Halbertsma dat het juist de orthodoxe gemeenteleden waren geweest die zich niet meer konden vinden in het verlaten der oude geloofsbeginzelen.²²⁷

De ledenontwikkeling verliep landelijk verschillend. Daarvoor kunnen verschillende verklaringen mogelijk zijn. In 1952 onderscheidde Van der Zijpp, naast het voorgaande, een aantal andere (deel)verklaringen voor de excessieve ledendaling in de achttiende eeuw. Deze zijn onder te verdelen in vier groepen: (1) strenge toelatingseisen, (2) lerarentekort, (3) (on)vrijwillig verlaten van de gemeente en (4) huwelijksgedrag.²²⁸

Volgens Van der Zijpp vormde de openbare belijdenis van het geloof bij de doopsgezinden een drempel om lid te worden. Hij dacht hierbij wellicht aan de moeilijkheid voor ongeletterden om de voorafgaande catechisatielessen te volgen. Voor de twee grootste gemeenten in de stad Groningen lijkt deze verklaring niet op te gaan: de meeste stedelijke doopsgezinden konden lezen en schrijven.²²⁹

De tweede verklaring nam Van der Zijpp over van Blaupot ten Cate die al in 1844 op een lerarentekort had gewezen.²³⁰ Volgens Van Lieburg kan dat echter niet de oorzaak voor een landelijke daling zijn. Afgezien van enige lokale problemen waren volgens hem in de achttiende eeuw afdoende doopsgezinde voorgangers in de Republiek.²³¹ In de stad Groningen kan het bij de twee grootste doopsgezinde gemeenten evenmin een rol hebben gespeeld: gedurende de gehele achttiende eeuw was van een lerarentekort geen sprake.

Onder de als derde genoemde oorzaak - (on)vrijwillig verlaten van de gemeente - valt een aantal deelverklaringen van Van der Zijpp te scharen. Ten eerste leidde volgens hem economische neergang in bepaalde plaatsen en/of regio's tot migratie van doopsgezinden met het verdwijnen van complete gemeenten tot gevolg. Zo zou bijvoorbeeld het verval van de gemeente in Hindelopen het gevolg zijn geweest van de verlegging van de scheepvaart naar elders.²³² Volgens Welcker kan migratie hoogstens een lokale daling verklaren, geen landelijke. Immers, als

227. J.H. Halbertsma, *De Doopsgezinden en hunne herkomst. Eene ruwe schets* (Deventer 1843), 381. In 1975 wijst Groenveld er in dit verband op dat ook het achttiende-eeuwse streven naar vereniging van verschillende doopsgezinde richtingen met zich meegebracht kan hebben dat juist deze orthodoxe leden in de Gereformeerde kerk een beter alternatief dachten te vinden, zie: Groenveld, 'Doopsgezinden in tal en last', 101.

Van Lieburg wijst op professionalisering van de doopsgezinde predikers in de tweede helft van de achttiende eeuw. Hij acht het mogelijk dat het orthodoxe deel van de leden afhaakte, omdat het oude doperse beginsel van lekenpredikers op deze wijze verdween, zie: Van Lieburg, 'Doopsgezinde en gereformeerde (leken)predikers', *Doopsgezinde Bijdragen* nieuwe reeks 27 (2001) 111.

P. van den Burg, 'Van Groninger Oude Vlamingen en de Afscheiding in Ulrum en Houwerzijl', *Doopsgezinde Bijdragen* nieuwe reeks 10 (1984) 106-109, onderzocht de vraag, of de afscheiding van de gereformeerden in 1834 onder leiding van Hendrik de Cock in Ulrum, het gevolg was van invloed van de Groninger Oude Vlamingen in Ulrum en het nabijgelegen Houwerzijl. Als er al sprake was van enige invloed was deze volgens hem zeer gering.

228. Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland*, 180.

229. Zie par. III.4. en par. III.7.

230. S. Blaupot ten Cate, *Gedachten over de getalsvermindering bij de doopsgezinden in Nederland* (Amsterdam 1844) 24

231. Van Lieburg, 'Doopsgezinde en gereformeerde (leken)predikers', 108.

232. Van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland*, 180.

gevolg van migratie moeten elders gemeenten gegroeid zijn of nieuwe zijn ontstaan. Dit blijkt volgens Welcker echter nergens.²³³ De opvatting van Welcker moet onjuist zijn. Immers, zoals bleek, kan de groei van de twee grootste doopsgezinde gemeenten in de stad Groningen tot circa 1735 zeer goed in relatie staan tot krimp van gemeenten elders. Terwijl de stad Groningen rond 1700 de textielindustrie stimuleerde en de stadsbevolking groeide, nam bijvoorbeeld het aantal Groninger Oude Vlamingen in Deventer af.²³⁴ Verschillenden van hen, zoals leden van de familie Van der Boogh, waren in de textiel werkzaam en vestigden zich in die tijd in de stad Groningen.²³⁵

Ten tweede brachten twisten en scheuringen binnen de doopsgezinde gemeenten volgens Van der Zijpp mee dat velen de gemeenten verlieten om zich bij de Gereformeerde kerk aan te sluiten. De zeventiende-eeuwse daling van het aantal Utrechtse doopsgezinden zou hieraan te wijten zijn, alsmede aan een lerarentekort.²³⁶ Deze deelverklaring staat evenwel haaks op de ontwikkelingen in de achttiende eeuw: dat was juist de tijd van initiatieven om verschillende gemeenten met elkaar te verenigen. In de stad Groningen was in de achttiende eeuw van scheuring noch vereniging sprake. De oorzaak van de daling kan het daarom niet zijn geweest, althans niet voor de Groninger Oude Vlamingen.²³⁷ In de jaren 1728-1742 liepen binnen de Verenigde Waterlanders en Vlamingen de spanningen tussen een meer en een minder rechtzinnige stroming hoog op. Een scheuring werd vermeden, maar mogelijk was de ledendaling in die jaren mede het gevolg van het vertrek van rechtzinnigen naar de gereformeerden.²³⁸

Ten derde leidde toepassing van de grote ban uit de gemeente volgens Van der Zijpp tot gedwongen vertrek van leden. Ook hier kan Van der Zijpp slechts op een daling in de zeventiende eeuw hebben gedoeld. In de achttiende eeuw verslaptte de tucht en werd de grote ban als uiterste maatregel weinig meer toegepast. Van een orthodoxe gemeente als de Groninger Oude Vlamingen in de stad Groningen zijn bijvoorbeeld slechts enkele achttiende-eeuwse gevallen bekend.²³⁹

Ten slotte zou een toenemende overgang naar de Gereformeerde kerk de reden zijn dat leden vrijwillig hun gemeenten verlieten, aldus Van der Zijpp. Deze

233. J.M. Welcker, 'Het dagelijks brood', in: S. Groenveld, J.P. Jacobszoon en S.L. Verheus (red.), *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland* (3^e druk; Zutphen 1993) 198.

234. Over de omvang van de Deventer gemeente van Groninger Oude Vlamingen, zie: M.R. Kremer en B.E. Dop, 'Van Oude Vlamingen en Nieuwe Zwitsers', *Doopsgezinde bijdragen* nieuwe reeks 24 (1998) 81-116.

235. De rol van migratie zal verder worden onderzocht in par. II.3.5.

236. Hajenius, *Dopers in de Domstad*, 37.

237. Een uitzondering hierop vormt de Zwitserse gemeente in de stad Groningen. Circa 1720, ongeveer negen jaren na de komst van de Zwitsers in de stad, scheurde deze gemeente in twee. Bij de meest rechtzinnigen (de zogenaamde Oude Zwitsers) bleef Hoogduits de kanseltaal. Bij de andere groep (de zogenaamde Nieuwe Zwitsers) werd dat Nederlands. Zie hierover: P. Visser, 'Amischen in Nederland. Enkele haken en ogen van Zwitserse bergbewoners op sompige veengrond', *Doopsgezinde Bijdragen* nieuwe reeks 19 (1993) 107-129 en M.R. Kremer en B.E. Dop, 'Van Oude Vlamingen en Nieuwe Zwitsers', *Doopsgezinde bijdragen* nieuwe reeks 24 (1998) 81-116.

238. Zie over de strijd tussen de twee vermaners en hun aanhang binnen deze gemeente: S. Zijlstra, 'Jacobus Rijdsdijk en de strijd om de belijdenissen', *Doopsgezinde Bijdragen* nieuwe reeks 26 (2000) 67-90.

239. Zie par. II.3.5.

ontwikkeling moet geplaatst worden in de door Kuipers geconstateerde context dat het voorheen kenmerkende groepsbewustzijn van de doopsgezinden in de achttiende eeuw was verdwenen. Er waren dwarslagen binnen de gemeenten ontstaan die gevormd werden door welstand- en inkomensverschillen.²⁴⁰ Een deel van de leden verwereldlijkte, de gemeente werd lager, 'de wereld' werd hoger gewaardeerd. Volgens Van der Zijpp bracht dat met zich mee dat vooral rijken de gemeenten verlieten. Het doopsgezinde geloof sloot hen uit van openbare ambten en zou hen een stempel van minderwaardigheid hebben bezorgd. Bovendien voelden zij zich niet meer thuis in de oude traditionele gemeente die soberheid en eenvoud benadrukte.

Ook hier weer blijkt dat aan deze deelverklaring geen landelijke betekenis kan worden toegekend. In Utrecht zou de achttiende-eeuwse gelaagdheid namelijk geleid hebben tot een vertrek van juist arme doopsgezinde leden.²⁴¹

Tot de vierde groep verklaringen voor de ledendaling kan het huwelijksgedrag van doopsgezinden worden gerekend. Volgens Van der Zijpp leidde een toenemend aantal gemengde huwelijken tot een vermindering van doopsgezinde nakomelingen. Hajenius wijst daarnaast op een ander aspect: volgens haar nam het aantal achttiende-eeuwse doopsgezinden in Utrecht mede af, omdat een groot percentage van de leden ongehuwd bleef.²⁴²

Voorgaande verklaringen vormen algemene noties. Grootschalig prosopografisch onderzoek om de ledendaling te verklaren, is niet voorhanden. Onderzoeken naar lokale ledendalingen blijven meestal steken in algemeenheden. Zo wordt de verklaring van de Utrechtse ledendaling niet ondersteund met kwantitatieve onderzoeksgegevens en blijft de reden van de Oldambtster ledendaling vaag.²⁴³ Ook in de beschrijving van de Deventer doopsgezinde geschiedenis wordt maar weinig aandacht besteed aan de oorzaak van de daling.²⁴⁴

Volgens de theorie van Wachter en Laslett zou een grootschalig prosopografisch onderzoek ook weinig toevoegen. Zij toonden met hun model aan dat in een normale bevolkingsontwikkeling voortdurend geslachten uitsterven.²⁴⁵ Dat verklaart bijvoorbeeld het afnemende aantal adellijke families in Engeland en, dichter bij huis, in Friesland en de Ommelanden in de achttiende eeuw.²⁴⁶

Voor achttiende-eeuwse doopsgezinde geslachten in de Republiek gaat het voorgaande waarschijnlijk ook op, in elk geval voor de stad-Groningse. Evenals de Nederlandse adel waren de stad-Groninger doopsgezinden al rond

240. W.H. Kuipers, 'In de wereld, maar niet van de wereld. De wisselwerking tussen de doopsgezinden en de hen omringende wereld', in: S. Groenveld, J.P. Jacobszoon en S.L. Verheus (red.), *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland* (Zutphen 1993) 233.

241. Hajenius, *Dopers in de Domstad*, 43.

242. Ibidem.

243. Zonder nadere onderbouwing wordt de achttiende-eeuwse ledendaling in het Oldambt mede aan 'afpersing' van doopsgezinden door de lokale overheid geweten, zie: S.H. Abels, *Geschiedenis der doopsgezinden in het Oldambt 1577-1811* (Eexterzandvoort 2002) 129 e.v.

244. Rademaker-Helfferich, *Een wit vaantje op de Brink. De geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Deventer* (Deventer 1988).

245. K.W. Wachter en P. Laslett, 'Measuring Patriline Extinction for modeling social mobility in the past', in: K.W. Wachter (e.a.), *Statistical studies of Historical Social Structure* (New York 1978) 113-135.

246. Y. Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen 1993) 91-92.

1700 een afgesloten groep met enkel aanwas uit eigen kring. Gereformeerden of leden van minderheidskerken sloten zich niet bij hen aan.²⁴⁷ Het fenomeen van afnemende aantallen doopsgezinde geslachten zal volgens Wachter en Laslett dus geen typisch doopsgezind fenomeen zijn geweest, maar een kwestie van tijd.

Voor de Friese adel weet Kuiper aannemelijk te maken dat de Friese adel in de achttiende eeuw sneller in aantal verminderde dan het model van Wachter en Laslett zou voorspellen.²⁴⁸ Kuipers onderzoek bevestigt een eerder door Faber geformuleerde aanname: de daling in aantal van de Friese adel werd veroorzaakt door huwelijksendogamie.²⁴⁹ Faber nam aan dat Friese adellijke mannen rond 1700 voornamelijk Friese adellijke vrouwen huwden, waardoor de huwelijksfrequentie afnam en de huwelijksleeftijd omhoog ging. Kuiper toont aan dat in de achttiende eeuw een hoog percentage edelen ongehuwd bleef, dat sprake was van een hoger sterftepercentage in het begin van de achttiende eeuw en een relatief lage huwelijksvruchtbaarheid. Hij spreekt van een demografische crisis rond 1700. De Friese adel was zich, volgens Kuiper, echter bewust van deze daling en had daarop zijn huwelijksgedrag aangepast in de achttiende eeuw. De huwelijksleeftijd van de mannen daalde enigszins, het percentage adellijke mannen dat ongehuwd bleef eveneens, evenals de gemiddelde huwelijksleeftijd van de vrouwen. Het percentage ongehuwde vrouwen bleef daarentegen hoog vergeleken met de mannen.²⁵⁰

Ofschoon de Friese adel en stad-Groninger doopsgezinden tot verschillende standen behoorden, verschaft een aan Kuiper vergelijkbaar opgezet onderzoek kennis over de rol van de demografie in het algemeen en over het doopsgezinde huwelijksgedrag in het bijzonder bij de daling van het aantal doopsgezinden in de stad Groningen.

Methode van onderzoek

De genoemde bronnen staan slechts toe dat alleen de grootste doopsgezinde gemeente (de Groninger Oude Vlamingen) aan een gedetailleerd demografisch onderzoek wordt onderworpen. Onderzocht wordt tevens of de uitkomsten aannemelijke verklaringen bieden voor de ledendaling van de andere doopsgezinde gemeenten in de stad.

Voor het onderzoek naar de Groninger Oude Vlamingen in de stad Groningen is in grote lijnen de onderzoeksofzet van Kuiper in zijn artikel 'Uitsterven of uithuwelijken' gevolgd.²⁵¹ Dat maakt vergelijking van de uitkomsten mogelijk, al moet men zich realiseren worden dat Kuiper ook de Friese adel van het platteland in

247. De gemeente van de Zwitserse doopsgezinde vluchtelingen vormt hierop een uitzondering. Na hun komst in 1711 voelden verschillende Nederlanders zich aangetrokken tot hun leefwijze en geloofsopvattingen en sloten zich bij hen aan. Deze nieuwkomers zullen niet altijd doopsgezinden uit andere denominaties zijn geweest.

248. Y. Kuiper, 'Uitsterven of uithuwelijken? Een analyse van het demografisch gedrag van de adel in Friesland in de 18de en 19de eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 12 (1986) 269-299. Later uitgewerkt in: Kuiper, *Adel in Friesland*, 85-136.

249. J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500-1800* (Wageningen 1972) 348.

250. Kuiper, 'Uitsterven of uithuwelijken?', 285.

251. Ibidem, 269-299. Voorts opgenomen in: Kuiper, *Adel in Friesland*, 85-136.

zijn onderzoek heeft betrokken. Het Groninger onderzoek beperkt zich tot een stedelijke populatie.

Kuiper heeft zijn onderzoek opgezet in een drietal onderdelen, te weten een onderzoek naar (1) sterfte, (2) huwelijkspatroon en (3) huwelijksvruchtbaarheid. Op deze wijze komen de drie, in demografisch onderzoek gebruikelijke, variabelen aan de orde. Hieraan vooraf gaat een onderzoek naar uitsterven van adellijke geslachten en reproductie van adellijke vrouwen. Alleen het onderzoek naar reproductie zal aan het demografische onderzoek voorafgaan, omdat de getalsmatige vermindering van het aantal doopsgezinden al is aangetoond.²⁵²

Inzicht krijgen in de huwelijksvruchtbaarheid van stad-Groninger doopsgezinden is onmogelijk. De volwassenendoop ontnam doopsgezinden de noodzaak geboorteregisters bij te houden.²⁵³ Het navolgende onderzoek naar onvoltooide huwelijken zal dit tekort enigszins ondervangen.

Kuiper sloot zijn onderzoek af met een onderzoek naar migratie. Behalve migratie, kunnen ook de overgang naar de Gereformeerde kerk, gemengde huwelijken en toepassing van de grote ban van invloed zijn geweest op de doopsgezinde ledenontwikkeling. Ter afsluiting van het onderzoek zullen deze factoren daarom mede onder de loep worden genomen.

Bronnen en populatie

Voor het demografisch onderzoek worden achttiende-eeuwse lidmaten van de Groninger Oude Vlamingen onderzocht (populatie). In aansluiting op het onderzoek van Kuiper en andere eliteonderzoeken zijn de mannen en vrouwen van deze populatie ingedeeld in een drietal geboortecohorten van vijftientig jaar, beginnend met het cohort 1700-1724. Het cohort 1775-1799 is van het onderzoek uitgesloten, omdat er sprake was van een stabilisering, zelfs van een lichte groei, van het doopsgezinde ledental na 1790.²⁵⁴ Bovendien beperkt de onderzoeksperiode zich tot 1809. In totaal bestaan de drie cohorten uit 489 personen: 189 mannen en 300 vrouwen, zie tabel II.3.²⁵⁵

252. Zie par. II.2.

253. Het bewaard gebleven doopsgezinde kinderboek maakt deze omissie niet goed. Hierin staan geen minderjarig gestorvenen vermeld, zie: RHC GrA, BS, inv. nr. 598.

254. Een zestal lidmaten zou wellicht tot het geboortecohort 1750-1774 gerekend moeten worden. Van hen kan niet met zekerheid worden vastgesteld of ze oorspronkelijk tot de Groninger Oude Vlamingen hebben behoord of niet, omdat zij na 1809 waren gedoopt, dus na de vereniging met de Verenigde Waterlanders en Vlamingen. Zij zijn daarom niet meegerekend. Hun geringe aantal beïnvloedt niet de bevindingen.

255. Voor de bijbehorende prosopografische gegevens, zie op de CD-rom bijlage 13 (cohortindeling mannelijke Groninger Oude Vlamingen) en bijlage 14 (cohortindeling vrouwelijke Groninger Oude Vlamingen).

Tabel II.3. Cohortindeling Groninger Oude Vlamingen in de stad Groningen²⁵⁶

	mannen	vrouwen
1700-1724	83	120
1725-1749	59	101
1750-1774	47	79
Totaal	189	300

II.3.1 Reproductie

Na decennia van groei had de gemeente van Groninger Oude Vlamingen in 1735 in totaal 321 leden (zie tabel II.4.).²⁵⁷ Net als de Waterlandse gemeente in de stad Utrecht in die tijd kende de gemeente op dat moment een groot vrouwenoverschot (de verhouding tussen mannen en vrouwen bedroeg 2:3).²⁵⁸ De gemeente bestond in dat jaar voor vier vijfde deel uit echtparen en ongehuwde leden in de kracht van hun leven. De meerderheid van hen was circa 20-40 jaar oud. Veronderstellend dat in de huishoudens van deze echtparen één of meer kinderen opgroeiden die later ook lid zouden worden en dat de ongehuwden slechts enige jaren van het huwelijksleven met kinderen verwijderd waren, dan leek de toekomst van de gemeente voldoende gewaarborgd. Dat was echter niet het geval.

Niet alleen zou de helft van de ongehuwden de rest van zijn/haar leven ongehuwd blijven, bovendien zou een vijfde van de ongehuwden zich na huwelijksvoltrekking definitief buiten de stad vestigen en lid af worden. Een vijfde van de echtparen zou voortzetting geen kinderen voortbrengen die na 1735 lidmaat zouden worden. Bij elkaar genomen zou slechts zeventig procent van de gemeenteleden in 1735 voor continuïteit van de gemeente kunnen zorgen.

256. Voor de cohortindeling zijn de lidmaten, waarvan zowel de volwassendoopdata als de geboortejaren bekend zijn, als uitgangspunt genomen. Doorgaans werd de doop op twintig- tot dertigjarige leeftijd toegediend. Vervolgens zijn de personen, waarvan het geboortjaar niet bekend is en die in een zelfde jaar gedoopt waren (of met attestatie lid werden) tot hetzelfde cohort gerekend. Uitzonderingen daarop vormden de personen wier huwelijksjaar evident op een ander geboortecohort wees. De cohortindeling wordt gekleurd door een relatieve oververtegenwoordiging van gegoede doopsgezinden. Zij lieten meer archivalische sporen na om de gegevens van de lidmatenlijsten te controleren en hen correct in een cohort in te delen.

257. Voor de bijbehorende prosopografische gegevens, zie op de CD-rom bijlage 15 (aantallen lidmaten Groninger Oude Vlamingen in 1735).

258. Hajenius, *Dopers in de Domstad*, 38.

Tabel II.4. Aantal lidmaten gemeente Groninger Oude Vlamingen in de stad Groningen in 1735

Aantal lidmaten	1735
Echtparen	87
Ongehuwde mannen	25
Ongehuwde vrouwen	60
Weduwnaars	12
Weduwes	34
Gehuwde mannen en/of vrouwen die alleen lid zijn	16
Totaal aantal lidmaten	321

Om te bepalen of de gemeente daarin slaagde door reproductie, kan gebruikgemaakt worden van de bruto reproductiefactor (B.R.F.) en de netto reproductiefactor (N.R.F.). De B.R.F. geeft de verhouding weer tussen vaders en al hun geboren zoons. De N.R.F. geeft de verhouding weer tussen vaders en het aantal zonen dat de huwbare leeftijd bereikte. Is het verhoudingsgetal bij de N.R.F. minder dan 1.00, dan vult de populatie zichzelf onvoldoende aan. In de demografie is het gebruikelijk de N.R.F. van een bevolkingsgroep uit te rekenen via moeders en dochters.²⁵⁹ Wegens het ontbreken van geboorteregisters van doopsgezinden valt de B.R.F. en N.R.F. niet te bepalen. Wel is een variant op de N.R.F. mogelijk. Bij benadering valt te bepalen of vrouwelijke lidmaten voldoende kinderen kregen die ook weer lidmaat werden van de gemeente in de stad.²⁶⁰ De doopleeftijd van doopsgezinden vallen ongeveer samen met de huwbare leeftijd. De uitkomsten zijn daarom vergelijkbaar met de gebruikelijke N.R.F.²⁶¹

Tabel II.5. N.R.F. vrouwelijke lidmaten Groninger Oude Vlamingen in de stad Groningen

	N.R.F.	N
1700-1724	0,8	104 van de 120
1725-1749	0,5	89 van de 101
1750-1774	1,4	71 van de 79

Uit tabel II.5. blijkt dat de N.R.F. van de eerste twee cohorten onder de 1.00 bleef: de populatie vulde haarzelf dus onvoldoende aan met lidmaten uit eigen nageslacht.²⁶² De verslechtering van de reproductie van het tweede cohort houdt waarschijnlijk verband met de dysenterie-epidemie in de stad in de jaren 1779-1781. Juist de vrouwen van het tweede cohort waren in deze jaren in de vruchtbare leeftijd. De N.R.F. van het derde cohort houdt verband met de relatief gunstige periode waarin de vrouwen zwanger waren: namelijk tussen de twee grootste

259. Kuiper, 'Uitsterven of uithuwelijken?', 274.

260. 'Bij benadering': niet van alle lidmaten kon de moeder achterhaald worden. De populatie, waarvan dat wel mogelijk is (N), is ruim voldoende om tot een betrouwbare uitkomst te komen.

261. Slechts in uitzonderlijke gevallen werd in de stad Groningen op veel hogere leeftijd de doop toegediend.

262. Voor de bijbehorende prosopografische gegevens, zie op de CD-rom bijlage 16 (reproductie vrouwelijke lidmaten Groninger Oude Vlamingen).

dodelijke epidemieën in de periode 1770-1830 door. Kinderen van vrouwen die de dysenterie-epidemie hadden overleefd, bereikten vaker de huwbare leeftijd. De eerstvolgende grootschalige epidemie deed zich pas voor in 1826 (malaria). In dat jaar hadden zij de doopleeftijd/huwelijksleeftijd al weten te bereiken. De rol van migratie is waarschijnlijk beperkt geweest.²⁶³

II.3.2. Sterfte

‘Wat vreugde, wat vreugde, met geen een van uw allen wil ik ruilen.’²⁶⁴

Sterfte heeft grote invloed op bevolkingsontwikkeling. Pas in 1664-1666 raasde de laatste pestepidemie door de Republiek. Naderhand braken nog regelmatig dodelijke malaria- en dysenterie-epidemieën uit.²⁶⁵ Pokkenepidemieën hielden bijvoorbeeld endemisch huis in de stad Groningen, al werden hierdoor nooit sterfteniveaus bereikt zoals in de tijden van de pest.²⁶⁶ Deze epidemieën leidden tot een sterfteoverschot in stedelijke leefomgevingen. Ofschoon de stad Groningen hier niet op is onderzocht, is aannemelijk dat daar de situatie niet veel anders zal zijn geweest. In de jaren dertig en veertig van de achttiende eeuw hebben onbekende epidemieën bijvoorbeeld grote gevolgen gehad voor de gemeente van de Groninger Oude Vlamingen. In 1736-1737 stierf maar liefst tien procent van de lidmaten. In de jaren 1742-1743 en 1747-1748 stierf bij elkaar nog eens vijftien procent van hen. De grootste ramp moest de gemeente toen nog treffen. In de jaren 1779-1782 stierf meer dan een kwart van het ledenbestand ten gevolge van dysenterie. Door veelvuldig klantencontact in hun winkels aan huis waren doopsgezinden bevattelijk voor overdraagbare ziekten.

In voornoemde cijfers is de kindersterfte niet eens meegenomen. Uitbraken van kinderpokken waren van invloed op de gemiddelde levensverwachting. Was de volwassen leeftijd eenmaal bereikt, dan viel de levensverwachting, althans voor Groninger Oude Vlamingen in de stad, nog niet eens zo ongunstig uit, zie tabel II.6.

Tabel II.6. Gemiddelde levensverwachting lidmaten Groninger Oude Vlamingen in de stad Groningen

	Mannen	N	Vrouwen	N
1700-1724	(67,1)	33 van de 83	(66,0)	40 van de 120
1725-1749	68,3	35 van de 59	65,0	61 van de 101
1750-1774	58,9	33 van de 47	60,5	53 van de 79

263. Zie par. II.3.5.

264. Vermeende laatste woorden van de doopsgezinde Berend J. Hulshoff op diens sterfbed: Universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam (UBA), Handschriften doopsgezinde bibliotheek (HS), HS 65-84, Het Nageslacht van Onze Over Over Grootouders. Borne, dec. 1833.

265. J. de Vries en A.M. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 39.

266. W.J.M.J. Rutten, *‘De vreselijkste aller harpijen’. Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw. Een sociaal-historische en historisch-demografische studie* (Wageningen 1997) 103.

Om de levensverwachting van de doopsgezinde populatie met Friese adel te kunnen vergelijken is in tabel II.7. de levensverwachting van een drietal leeftijdsgroepen (twintig-, veertig- en zestigjarigen) onderzocht. De Groningse gegevens betreffende het eerste cohort van zowel tabel II.6. als tabel II.7. dienen met de nodige voorzichtigheid te worden betracht. Indien van te weinig personen de leeftijden bekend zijn, zijn de resultaten tussen haakjes geplaatst.²⁶⁷

Tabel II.7. Levensverwachting van lidmaten op twintigjarige, veertigjarige en zestigjarige leeftijd behorende tot de verschillende cohorten Groninger Oude Vlamingen in de stad Groningen, vergeleken met adel in Friesland.²⁶⁸

	1700-1724		1725-1749		1750-1774	1750-1799
	Groningen	Friesland	Groningen	Friesland	Groningen	Friesland
Mannen						
20	(47,1)	38,4	48,3	34,6	38,9	35,7
40	(28,0)	27,0	28,3	23,3	22,4	23,4
60	(13,8)	13,4	15,7	12,3	13,1	12,0
N	33 v.d. 83	47	35 v.d. 59	57	33 v.d. 47	59
Vrouwen						
20	(46,0)	34,7	45,0	40,7	40,5	40,4
40	(29,5)	27,5	28,0	25,6	25,9	27,0
60	(11,8)	14,3	14,4	13,0	11,7	13,9
N	40 v.d. 120	44	61 v.d. 101	53	54 v.d. 79	59

Met inachtneming van de beperking van de bruikbaarheid van de gegevens uit het eerste cohort kan voorzichtig worden geconcludeerd dat de levensverwachting niet steeg bij de Groninger Oude Vlamingen in de achttiende eeuw. Van een stadsbevolking verbaast dat niet. De levensverwachting van de Friese adel steeg bijvoorbeeld pas in de negentiende eeuw. Het derde cohort toont in Groningen een daling van de levensverwachting van zowel mannen als vrouwen ten opzichte van het tweede cohort. De genoemde dysenterie-epidemie in de jaren 1779-1782 is hiervan mogelijk de oorzaak. Desondanks steekt de levensverwachting van de Groninger populatie, net als die van de Friese adel, gunstig af bij de levensverwachting van bijvoorbeeld het patriciaat in Zierikzee. Daar lag de levensverwachting van mannen op hun twintigste in de achttiende eeuw rond 28-29 jaar.²⁶⁹

De levensverwachting van twintigjarige Friese adellijke vrouwen lag meestal niet lager dan die van Friese adellijke mannen, ondanks sterfterisico's verbonden aan zwangerschappen.²⁷⁰ Of dat ook voor de Groningers heeft gegolden, valt niet vast te

267. Voor de bijbehorende prosopografische gegevens, zie op de CD-rom bijlage 13 (cohortindeling mannelijke Groninger Oude Vlamingen) en bijlage 14 (cohortindeling vrouwelijke Groninger Oude Vlamingen).

268. Kuiper, *Adel in Friesland*, 99, tabel 5.3. (Levensverwachting bij 'Adel in Friesland' op twintigjarige, veertigjarige en zestigjarige leeftijd in de verschillende cohorten).

269. H. van Dijk en D.J. Roorda, *Het patriciaat in Zierikzee tijdens de Republiek* (Middelburg 1979) 29 (tabel 2.4.).

270. Kuiper, *Adel in Friesland*, 99.

stellen wegens bronnengebrek. Wel blijkt de levensverwachting van twintigjarige vrouwen, behorend tot het derde cohort, niet ongunstiger te zijn ten opzichte van de mannen van dat cohort.

Onvoltooide huwelijken

‘Hier, daer Maria, binnen ‘t jaer,
van de egtkoets lag in in t kraembed neder,
en van het kraembedde op de baer.’²⁷¹

Reproductie wordt voorts beïnvloed door voortijdige sterfte van een echtgenoot. Indien een van de echtgenoten sterft, voordat de vrouw rond haar 45ste jaar onvruchtbaar wordt, neemt het aantal kinderen af. In de demografie spreekt men in een dergelijk geval van een ‘onvoltooid huwelijk’. Tabel II.8. toont dat ongeveer veertig procent van de huwelijken van mannelijke Groninger Oude Vlamingen onvoltooid bleef in de achttiende eeuw.²⁷² In de eerste helft van de achttiende eeuw stak dat gunstig af ten opzichte van Friese adel. De verklaring daarvan ontbreekt. In de tweede helft van de eeuw nam het aantal voltooide huwelijken toe bij de Friese adel. Bij de Groningers was de situatie als gevolg van de al vaker aangehaalde dysenterie-epidemie daarentegen eerst verslechterd, om vervolgens slechts weer te verbeteren tot het niveau in de eerste helft van de achttiende eeuw.

*Tabel II.8. Onvoltooide huwelijken mannelijke Groninger Oude Vlamingen in de stad Groningen. In procenten van het totaal aantal huwelijken, vergeleken met adel in Friesland.*²⁷³

	Groningen		Friesland	
	% onvoltooide huwelijken	N = totaal aantal huwelijken	% onvoltooide huwelijken	N = totaal aantal huwelijken
1700-1724	37	57 van de 69	50	37
1725-1749	42	43 van de 46	48	42
1750-1774	36	31 van de 36	30	37

In welke mate sterfte van kraamvrouwen het percentage onvoltooide huwelijken in de stad Groningen heeft beïnvloed, valt wegens bronnengebrek evenmin te bepalen. Ook van Friese adellijke geslachten valt dat niet goed na te gaan, aldus Kuiper.²⁷⁴ Ook de mate waarin zuigelingen- en kindersterfte de reproductie van

271. P. Huizinga Bakker, ‘Nagedagtenis op het afsterven van Maria Huisinga egtgenootte van Engel Decker, overleeden den 22sten van slagmaend 1770 en van Christina Huisinga, egtgenootte van Willem Messchert van Ingen, overleeden den 19den van wintermaend 1770 te Rotterdam’, in: *Poëzy van Pieter Huisinga Bakker* (Rotterdam 1773) 157. Maria en Christina Huizinga waren kleindochters van de stad-Groninger doopsgezinde lakenkoopman Jacob Derks Huizinga (1659-1736).

272. Voor de bijbehorende prosopografische gegevens, zie op de CD-rom bijlage 17 (onvoltooide huwelijken mannelijke Groninger Oude Vlamingen).

273. De Friese gegevens zijn ontleend aan: Kuiper, *Adel in Friesland*, 100, tabel 5.5.

274. Kuiper, *Adel in Friesland*, 100.

Groninger Oude Vlamingen beïnvloedden, valt niet te achterhalen. Uit sterftegevallen binnen doopsgezinde gezinnen blijkt wel dat het een rol van betekenis moet hebben gespeeld. Zo verloor vermaner Teunis Freriks (1675-1747) elf van zijn veertien kinderen in de kindertijd. Trijntje Derks Modderman (ca. 1702-1773), gehuwd met diaken Harmen Geerts Alring, zag zes van haar acht kinderen eerder dan zij zelf overlijden: vijf stierven als zuigeling en één op zevenjarige leeftijd. Trijntjes zuster Ettje, gehuwd met Jan Tonckes Modderman, verloor in de maand december 1745 vier van haar vijf kinderen, variërend in de leeftijd van 2-11 jaar.

Deze kindersterfte moet ook bij de andere doopsgezinde gezinnen in de stad hebben toegeslagen en de continuïteit van families in gevaar hebben gebracht. Ondanks een oorspronkelijk uitgebreide kinderschare stierven ouders uiteindelijk regelmatig zonder nageslacht na te laten. Zo nam zuigelingensterfte bijvoorbeeld alle zes kinderen van Harmen Roelofs Roseboom (1698-1787). Genoemde Trijntje Derks Modderman liet uiteindelijk geen nakomelingen na, omdat ook haar enig kleinkind op jeugdige leeftijd stierf. De familie Modderman dankte haar voortbestaan in de stad slechts aan de in december 1745 in leven gebleven baby Toncko en zijn nadien geboren broer Jan (geb. 1747).

II.3.3. Huwelijkspatronen

Volgens Hajnal kenmerkt het achttiende-eeuwse huwelijkspatroon in de landen ten westen van de lijn Leningrad-Triëst zich door een relatief hoge huwelijksleeftijd van zowel mannen als vrouwen, evenals door een groot percentage ongehuwden, vooral vrouwen.²⁷⁵ Dit patroon wordt ook wel het Europees huwelijkspatroon genoemd en bleef karakteristiek tot in de twintigste eeuw, ook in Nederland.²⁷⁶

Huwelijksleeftijd

De huwelijksleeftijd van Friese adellijke mannen en mannelijke Groninger Oude Vlamingen past in het Europees huwelijkspatroon. Eerstgenoemden huwden in de achttiende eeuw op ongeveer 29-jarige leeftijd, laatstgenoemden rond hun 28ste jaar, zie tabel II.9.²⁷⁷ De Groninger Oude Vlamingen in de stad konden daarom niet verweten worden met opzet jong te huwen om door stichting van grotere gezinnen hun geloof te verspreiden. Dat verwijt was hun geloofsgenoten in Deventer nog gemaakt in 1670.²⁷⁸ Blijkens tabel II.9. kan evenmin van hen worden gezegd dat ze het huwelijksgedrag hebben aangepast, omdat ze onvoldoende nageslacht kregen. Kuiper neemt dat wel aan voor de Friese adel.²⁷⁹

275. J. Hajnal, 'European marriage patterns in perspective', in: D.V. Glass en D.E.C. Eversley (red.), *Population in history. Essays in historical demography* (Londen 1965) 101-143.

276. Kuiper, *Adel in Friesland*, 106.

277. Ibidem, 107.

278. Rademaker-Helfferich, *Een wit vaantje op de Brink*, 72.

279. Voor de bijbehorende prosopografische gegevens, zie op de CD-rom bijlage 18 (huwelijksleeftijd mannelijke lidmaten Groninger Oude Vlamingen) en bijlage 19 (Huwelijksleeftijd vrouwelijke lidmaten Groninger Oude Vlamingen).

De vrouwelijke Groninger Oude Vlamingen huwden later dan de Friese adellijke vrouwen. Deze Friese vrouwen huwden rond hun 23ste, de Groningse pas na hun 25ste.

De onderzochte Groningse bruiden waren doorgaans jonger dan hun bruidegoms. Gedurende de gehele achttiende eeuw lagen de huwelijksleeftijden van het bruidspaar dichter bij elkaar dan het bij Friese edellieden het geval was. Denkbaar is dat de huwelijkspartnerkeuze voor de Groninger Oude Vlamingen vrijer was. Een groter leeftijdsverschil tussen echtgenoten, zou namelijk op aansturing vanuit de familie kunnen wijzen.

Tabel II.9. Gemiddelde huwelijksleeftijd van lidmaten van de Groninger Oude Vlamingen in de stad Groningen ten tijde van het eerste huwelijk, mannen en vrouwen.²⁸⁰

	1700-1724		1725-1749		1750-1774	
	Groningen	Friesland	Groningen	Friesland	Groningen	Friesland
Mannen						
Rek. gem.	(28,0)	31,9	30,0	30,5	28,7	29,3
Mediaan	(27)	28,5	28	29	28	28
N	33 v.d. 69	30	31 v.d. 46	38	33 v.d. 36	31
Vrouwen						
Rek. gem.	(26,9)	26,2	30,7	23,6	25,1	25,2
Mediaan	(26)	26	29	23	25	23,5
N	38 v.d. 87	27	49 v.d. 75	29	48 v.d. 54	34

Voor de hoge huwelijksleeftijd van Groninger Oude Vlamingen is een aantal oorzaken denkbaar. Allereerst kan een remmende werking zijn uitgegaan van de vereiste huwelijkstoestemming voor trouwlustigen jonger dan 25 jaar, art. 4 (I) SNC.²⁸¹ Voorts werkte een huwelijkspartnerkeuze uitsluitend binnen eigen doopsgezinde denominatie mogelijk verdragend. Ten slotte bespoedigde een vereiste sociaaleconomische gelijkwaardigheid van de huwelijkspartner niet de keuze.²⁸²

Ofschoon voor trouwlustige doopsgezinde mannen de keuze groter was, speelde voor hen ook de verwerving van inkomen een belangrijke rol. Het zal blijken dat mannelijke Groninger Oude Vlamingen overwegend werkzaam waren in ambacht, koopmanschap en meer fabrieksmatige nijverheid.²⁸³ Alvorens te huwen en een gezin te stichten, diende voldoende kapitaal bijeengebracht te worden om op verantwoorde wijze een onderneming te starten en de gewenste leefstijl er op na te kunnen houden. Jonge doopsgezinde ondernemers staken zich

280. De Friese gegevens zijn ontleend aan: Kuiper, *Adel in Friesland*, 107, tabel 5.8. (Gemiddelde huwelijksleeftijd (rekenkundig, modus en mediaan) bij eerste huwelijk voor mannen en vrouwen, in diverse cohorten).

281. SNC staat voor: *Stads Nieuwe Constituties* van 1689, zie hoofdstuk I.

282. Of, en in welke mate, de laatste twee factoren een rol speelden, zal nader worden onderzocht in par. VIII.2.

283. Zie par. III.1.

diep in de schulden om de kost te kunnen gaan verdienen.²⁸⁴ Door het huwelijk een aantal jaren uit te stellen, werden de kosten van een eigen huishouden vermeden en kon langer worden gespaard om een verantwoorde bedrijfsstart te maken.

Al met al was de hoge huwelijksleeftijd van de vrouwelijke Groninger Oude Vlamingen nadelig voor de reproductie. Een kortere vruchtbare periode gedurende het huwelijk, waarvan ook nog een groot percentage onvoltooid bleef, moet tot minder nakomelingen hebben geleid.

Tot slot blijkt uit tabel II.9. dat zowel mannen als vrouwen van het tweede cohort in de periode 1754-1778 op nog latere leeftijd huwden dan die van de andere cohorten. Dit valt samen met een crisis op de stad-Groninger huwelijksmarkt in die jaren.²⁸⁵

Ongehuwden

Een tweede kenmerk van het Europees huwelijkspatroon is het grote percentage ongehuwde mannen en vrouwen. Bij de Groninger Oude Vlamingen in de stad Groningen blijkt dat in de achttiende eeuw niet anders te zijn geweest, zie tabel II.10.²⁸⁶ Gedurende de gehele eeuw blijkt het percentage ongehuwde mannen evenwel veel kleiner te zijn geweest dan het percentage ongehuwde vrouwen. Dit komt overeen met de Britse en Friese adel alsmede met het huwelijkspatroon van het patriciaat in Genève in de achttiende eeuw.²⁸⁷ Behalve in het geval van het tweede cohort, bleven in de achttiende eeuw relatief weinig mannen van de Groninger Oude Vlamingen ongehuwd. Anders dan bij Friese adellijke mannen nam het percentage ongehuwde mannelijke Groninger Oude Vlamingen in de achttiende eeuw niet steeds verder af. Anders dan Kuiper veronderstelt voor de Friese adel, zijn de Groningers niet vaker dan voorheen in het huwelijk getreden om op deze wijze voor meer doopsgezind nageslacht te zorgen. Ze traden evenmin eerder in het huwelijk in de tijd dat het ledental zo drastisch daalde. Het dalend ledental van de geloofsgemeenschap heeft de individuele leden dus niet aangezet tot een verandering van het huwelijksgedrag.

De economische situatie in de stad in het tweede en vierde kwart van de achttiende eeuw weerhield de doopsgezinde mannen er niet van om in het huwelijk te treden. Uit tabel II.9. bleek al dat de huwelijksleeftijd van de bruidegoms er evenmin door was beïnvloed. In de jaren 1753-1777 lag dat geheel anders. Niet alleen huwden mannen en vrouwen van het tweede cohort op latere leeftijd, zij bleven ook veel meer dan gebruikelijk ongehuwd (zie tabel II.10.). Dit heeft de reproductie van het tweede cohort (tabel II.5.) verslechterd.

284. Zie par. III.3.

285. Hierop zal nader worden ingegaan in par. VIII.1.

286. Voor de bijbehorende prosopografische gegevens, zie op de CD-rom bijlage 20 (ongehuwde mannelijke lidmaten Groninger Oude Vlamingen) en bijlage 21 (ongehuwde vrouwelijke lidmaten Groninger Oude Vlamingen).

287. Kuiper, *Adel in Friesland*, 111, tabel 5.1. (Vergelijking van percentage ongehuwden tussen Britse adel (Mannen en Vrouwen), patriciaat van Genève (M. en V.), Engelse landadel (M.) en 'Adel in Friesland' (M. en V.).

II.3. DEMOGRAFISCHE KENMERKEN VAN DE GRONINGER OUDE VLAMINGEN

Tabel II.10. Groninger Oude Vlamingen in de stad Groningen: percentages ongehuwde mannen en vrouwen van 50 jaar en ouder (t.o.v. alle gehuwden van 50 jaar en ouder), vergeleken met Friese adel.²⁸⁸

Cohort	Ongehuwde mannen				Ongehuwde vrouwen			
	Groningen		Friesland		Groningen		Friesland	
	%	N	%	N	%	N	%	N
1700-1724	7,5	53 v.d. 63	28	36	16,9	71 v.d. 105	—	—
1725-1749	19,6	46 v.d. 53	21	34	27,3	66 v.d. 85	—	—
1750-1774	3,8	26 v.d. 38	12	34	17,1	41 v.d. 60	32	38

Ten slotte toont tabel II.10. niet de ongehuwde vrouwen jonger dan vijftig jaar. Zij zijn vermoedelijk ruim vertegenwoordigd geweest in de gemeente. Veel jonge ongehuwde vrouwen van het omliggende platteland trokken naar de stad om in een huishouding te werken tot aan hun huwelijk om vervolgens naar hun geboorteplaats terug te keren.

Huwelijkspatroon weduwen en weduwnaars

‘De blyde hoop, om met eenige dagen onzen vijftig jarigen trouwdag te zullen vieren, is dus verdweenen.’²⁸⁹

Een voortijdig einde van het huwelijk beïnvloedde in negatieve zin de vruchtbare periode van de vrouw. Voor de bepaling van de reproductie is het van belang inzicht te krijgen in welke mate een achtergebleven echtgenoot opnieuw in het huwelijk trad.

Ontbinding van het huwelijk vond vrijwel uitsluitend plaats door overlijden van een der echtgenoten in de achttiende eeuw. Kuiper vond bijvoorbeeld maar twee adellijke echtscheidingen in Friesland in 1700-1850.²⁹⁰ Vanwege de zeer beperkte echtscheidingsgronden (art. 2 (I) jo 47 (I) SNC) kwamen ook in de stad Groningen echtscheidingen zelden voor in de achttiende eeuw. Dat gold evenzeer voor scheidingen van tafel en bed.²⁹¹

288. De Friese gegevens zijn overgenomen uit: Kuiper, *Adel in Friesland*, 111, tabel 5.1. (Percentages ongehuwde mannen (‘Adel in Friesland’) en vrouwen (‘dochter van ‘Adel in Friesland’) ‘van 50 jaar en ouder (t.o.v. alle gehuwden van 50 jaar en ouder).

289. Uit: overlijdensadvertentie Wouter Wijbes Wouters, geplaatst door diens weduwe F.I. Hulshoff, zie: *Groninger Courant*, 11 april 1809, nr. 29.

290. Kuiper, *Adel in Friesland*, 118-119.

291. De stad duldde daarom niet dat orthodoxe doopsgezinden in de zeventiende eeuw buiten de wet om een extra grond voor scheiding van tafel en bed ontwikkelden: echtmijding. Echtmijding hield in dat een echtgenoot van een gebannen lid geen omgang meer mocht hebben met de gebannene. De theologische basis voor deze maatregel werd gevonden in 1 Cor. 5:11: ‘gij zult met zoo iemand ook niet eten.’ In het gewest Stad en Lande deed het laatst bekende geval zich voor in Sappemeer in 1706. Naderhand wordt van deze praktijk niet meer vernomen en heeft zij dus geen invloed gehad op de reproductie, zie: RHC GrA, toegang 1534, Volle Gerecht van de stad Groningen, 1475-1811 (hieronder voortaan: VGG), inv. nr. 1262, De doopsgezinde voorganger Wolter Idtskes wegens de echtscheiding van Pauwel Clasen en Cornelliske Gerrijts uit Sappemeer.

Onder stad-Groninger doopsgezinden kwam scheiding van tafel en bed eveneens uiterst zelden voor. In de periode 1700-1809 is maar één geval bekend bij de Groninger Oude Vlamingen. Het op 21 januari 1783 ingediende verzoek van Gerrit van Olst Azn (1734-1807) en zijn vrouw Eefje Izaaks Miedema (1729-1816) werd ingewilligd door Burgemeesters en Raad van de stad Groningen.²⁹² Een tweede ingewilligd verzoek in 1763 – in Zwitserse kringen – kende een nare oorzaak. Annigje Willems Cremer (1718-1764) had genoeg van de mishandelingen door haar echtgenoot Izaak Scholtens.²⁹³

Scheiding van tafel en bed zal mede weinig zijn voorgekomen, omdat betrokkenen sociale druk van hun naaste omgeving moesten kunnen weerstaan om een einde te maken aan een disfunctioneel huwelijk. Bovendien dienden vooral de vrouwen over enige financiële opvang te beschikken om verder te kunnen. Van Miedema is bijvoorbeeld bekend dat zij nadien bij haar moeder en inwonende broers introk.

Overigens kon het stadsbestuur ook op praktische wijze een oplossing bieden voor huwelijksproblemen: op verzoek zorgde het ervoor dat een onmogelijke echtgenoot per schip naar West Indië vertrok.²⁹⁴

Het effect van hertrouwen na (voortijdige) ontbinding van het huwelijk op de reproductie van de Groninger Oude Vlamingen valt niet goed te bepalen, omdat, uitgezonderd van de mannen in het tweede en derde cohort, in te weinig gevallen met zekerheid bekend is wie van de echtgenoten als eerste kwam te overlijden en of de langstlevenden hertrouwden. De populatie weduwen en weduwnaars is bovendien gering. In tabel II.11. zijn daarom geen percentages opgenomen. Een geringe afwijking leidt tot ingrijpende percentagewijzigingen. Tabel II.11. biedt daarom slechts een indicatie van het huwelijksgedrag van weduwen en weduwnaars.²⁹⁵

Ten eerste lijkt tabel II.11. erop te wijzen dat in alle drie cohorten weduwnaars vaker hertrouwden dan de weduwen. Friese adel vertoonde eender gedrag in de achttiende eeuw.²⁹⁶ Het verschil werd in Groningen niet bepaald door de aantallen

292. RHC GrA, 'requestboeken', 21 januari 1783, Groningen: 'Op den reqste van Gerrit van Olst en Eefje Izaaks Miedema egtelieden, dat tusschen hun zedert eenigen tyd verkoeling van liefde hebbende plaats gehad, zy tot overkooming van verder disharmonie geresolveerd zyn om niet langer te zamen te woonen; waarom verzogten dat hun huwelyk opzigtelyk tafel en bedde gerechtelyk moge worden gesepareerd en dat mede de separatie van hun goederen werden geaccordeerd invoegen een annex concept waren overeengekomen.'

293. Ibidem, 25 januari 1763, Groningen: 'dat zy nu op eene deerlyke wyze door haar man is getravailleert, soodat verscheyden buiren er in huys syn gekomen om dat te stuijten.' Ze had nu al vele jaren ondervonden dat het gedrag en de kwaadaardigheid van haar man van jaar tot jaar erger werd. Ze was nu beducht voor 'slimmer' (Gronings voor 'erger') gevolgen. Echtgenoot Izaak Scholtens was een broer van Harmen Scholtens (1703-1774), vermaner bij de Groninger Oude Vlamingen. Het echtpaar Scholtens-Cremer behoorde tot de Groninger Oude Vlamingen die zich bij de Zwitsers hadden aangesloten.

294. Ibidem, 10 december 1712 en 7 september 1713, Groningen. Het stadsbestuur willigde het verzoek van de niet-doopsgezinde Geesje Karsten in om haar man, pottenbakker Karst Karsten, 'als met hem niet connende cohabiteren', op een schip naar West Indië te zenden. Het stadsbestuur verzocht de bewindhebbers van de WIC hem te accepteren. Volgens het rekwes van 7 september 1713 was Karst Karsten ook daadwerkelijk naar Indië gezonden, maar, omdat het schip verloren was gegaan, keerde hij een jaar later al weer terug in de Republiek.

295. Voor de bijbehorende prosopografische gegevens, zie op de CD-rom bijlage 22 (weduwnaars onder Groninger Oude Vlamingen) en bijlage 23 (weduwes onder Groninger Oude Vlamingen).

296. Kuiper, *Adel in Friesland*, 119.

hertrouwende weduwen en weduwnaars wier huwelijk langer dan twintig jaar had geduurd. Voor zowel deze zogenaamde ‘oude’ weduwen, als ‘oude’ weduwnaars, gold dat zij slechts in uitzonderlijke gevallen hertrouwden. Het verschil wordt veroorzaakt door het huwelijksgedrag van de zogenaamde ‘jonge’ weduwnaars en ‘jonge’ weduwen.

Weduwnaars van wie het eerste huwelijk korter dan twintig jaar had geduurd hertrouwden vaker dan de overige weduwnaars, waarschijnlijk wegens het grootbrengen van hun nog jonge kinderen. Het was een zeldzaamheid dat een jonge vader, zoals de 34-jarige weduwnaar Frerik Jacobs Hesselink (1726-1802), na één jaar huwelijk de rest van zijn leven niet zou hertrouwen.

Tabel II.11. lijkt er op te wijzen dat meer dan de helft van de ‘jonge’ weduwnaars hertrouwde in de achttiende eeuw, terwijl bij de weduwen dat niet het geval was. Dit verschil had ten gevolge dat nog al wat ‘jonge’ weduwen met kleine kinderen zich zelf in hun onderhoud voorzagen.²⁹⁷ Janneke Stevens van Delden (1715-1789), werd bijvoorbeeld op 43-jarige leeftijd weduwe, terwijl haar zes kinderen in leeftijd varieerden van drie tot achttien jaar oud. Zij zou de pelmolen en koopmanschap van haar overleden echtgenoot Simon Jans Blaupot meer dan tien jaar voortzetten om vervolgens aan haar zoon Jan over te dragen.

Weduwnaars behorende tot Friese adel huwden in de loop van de achttiende eeuw vaker een ongehuwde vrouw dan een weduwe.²⁹⁸ Voor de Groninger Oude Vlamingen vallen daar niet met voldoende zekerheid uitspraken over te doen. Duidelijk wordt wel dat hertrouwen in de meeste gevallen bij de populatie zich beperkte tot een tweede huwelijk. Slechts in uitzonderlijke gevallen werd meer dan tweemaal gehuwd.

297. Zie par. III.1.

298. Kuiper, *Adel in Friesland*, 116-117.

Tabel II.11. Groninger Oude Vlamingen in de stad Groningen: hertrouwende weduwen en weduwnaars.²⁹⁹

	1700-1724		1725-1749		1750-1774	
	Hertrouwen	Niet hertrouwen	Hertrouwen	Niet hertrouwen	Hertrouwen	Niet hertrouwen
'Oude' weduwnaars	(0)	(10)	3	8	1	9
'Jonge' weduwnaars ³⁰⁰	(9)	(2)	10	6	4	3
N	21 v.d. 39*		27 v.d. 39**		17 v.d. 23***	
'Oude' weduwen	(1)	(18)	(4)	(5)	(0)	(12)
'Jonge' weduwen	(5)	(6)	(0)	(14)	(3)	(6)
N	30 v.d. 64 ****		23 v.d. 53*****		21 v.d. 39*****	

* tot het cohort behoren 69 gehuwde mannen; 30 van hen overleefden hun echtgenote niet. Van achttien is onvoldoende informatie voorhanden.

** tot het cohort behoren 46 gehuwde mannen; twaalf van hen overleefden hun echtgenote niet. Van zeven is onvoldoende informatie voorhanden.

*** tot het cohort behoren 36 gehuwde mannen; dertien van hen overleefden hun echtgenote niet. Van zeven is onvoldoende informatie voorhanden.

**** tot het cohort behoren 87 gehuwde vrouwen; 23 van hen overleefden hun echtgenoot niet. Van 34 is onvoldoende informatie voorhanden.

***** tot het cohort behoren 75 gehuwde vrouwen; 22 overleefden hun echtgenoot niet. Van dertig is onvoldoende informatie voorhanden.

***** tot het cohort behoren 54 gehuwde vrouwen; vijftien overleefden hun echtgenoot niet. Van achttien is onvoldoende informatie voorhanden.

II.3.4 Huwelijksvruchtbaarheid

In de tijd dat het ledental drastisch daalde, bleef het percentage onvoltooide huwelijken onverminderd hoog. De huwelijksleeftijd van mannen en vrouwen daalde niet en mannen en vrouwen traden niet vaker in het huwelijk in de loop van de achttiende eeuw.³⁰¹

Integendeel, de situatie verslechterde aanzienlijk in de periode 1754-1777. Door gebrek aan kwantitatieve geboortegegevens valt geen uitspraak te doen of de populatie door middel van bewuste geboorteplanning positieve invloed trachtte uit te oefenen op getalsmatige ontwikkeling van hun geloofsgemeenschap. Het huwelijksgedrag wees daar in elk geval niet op.

299. Het onderzoek is verricht met behulp van kalenderjaren, niet de exacte sterfdata. Indien een echtpaar in uitzonderlijke gevallen in hetzelfde kalenderjaar is overleden, zijn betrokkenen niet aangemerkt als weduwe/weduwnaar.

300. Onder 'jonge' weduwnaar wordt verstaan een weduwnaar wiens eerste huwelijk twintig jaar of korter heeft geduurd.

301. Par. II.3.3.

II.3.5 Getalsvermindering en niet-demografische factoren

Buiten voornoemde demografische factoren kan ook een viertal andere factoren een rol hebben gespeeld bij de aanzienlijke ledendaling in de tweede helft van de achttiende eeuw. Hieronder komen aan de orde: grote ban, migratie, buitentrouw en overgang naar andere geloofsgemeenschappen.

Grote ban

‘Houdt hem niet als vijand, maar vermaant hem als een broeder’ (2 Thess. 3:15)

De grote ban van een lidmaat was het *ultimum remedium* om de geloofsgemeente zuiver en onbesmet te houden.³⁰² Pas wanneer niets meer hielp om de betrokkene tot betering van gedrag te bewegen, besloot de gemeente om een lid uit de geloofsgemeente te verstoten. De sociale gevolgen waren groot voor de gebannene, omdat grote ban ook mijding ten gevolge had. Hij verloor, behalve zijn geestelijke gemeenschap, ook zijn omgang met familie en vrienden die bij de gemeente bleven aangesloten.

De grote ban was niet gericht op een definitief afscheid van een lidmaat. Indachtig 2 Thess. 3:15 bleven vermaners trachten de gebannene tot verandering van inzicht en gedrag te bewegen, publiekelijk schuld te laten bekennen om hem vervolgens weer in de gemeente op te kunnen nemen. Daar konden vele jaren over heen gaan. Zo had de gemeente van de Groninger Oude Vlamingen in 1752 de brandewijnstoker Somerdijk ruim 25 jaar na zijn ban alsnog ‘weder angenommen na een bekentenis’.³⁰³

In 1688 was voor het laatst een groep leden collectief gebannen door de Groninger Oude Vlamingen in de stad. Tegen de zin van de gemeente wilden betrokkenen hun bezoek van collegiantenbijekomsten niet opgeven.³⁰⁴ De gemeente bleef nadien weliswaar tegen het verval der zeden en de preciezen onder de gemeentelieden zouden nog steeds graag de grote ban hebben zien toegepast, maar ook zij realiseerden zich inmiddels dat ze voorzichtig moesten zijn met te strenge tuchtmaatregelen. Hardheid zou de gemeente afbreuk doen.³⁰⁵ In de achttiende eeuw zijn van de Groninger Oude Vlamingen slechts zeven banningen bekend, allemaal in de jaren 1734-1748. Het ging in deze gevallen bijvoorbeeld om ongehuwde zwangerschap of openbare dronkenschap. Buitentrouw of overtreding van kledingsvoorschriften vormde geen aanleiding meer voor de ban.

Toepassing van de grote ban was derhalve niet de oorzaak van de achttiende-eeuwse ledendaling.

302. S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland. Van derzelve ontstaan tot dezen tijd, uit oorspronkelijke stukken en echte berigten opgemaakt* II (Groningen 1842) 113.

303. RHC GrA, DGG, inv. nrs. 4 en 5.

304. Zie uitvoerig over deze collectieve ban: J.G. de Hoop Scheffer, ‘De eerste Collegianten te Groningen’, *Doopsgezinde Bijdragen* 23 (1883) 67-86 en L. Hesta, ‘Nog iets over de Collegianten te Groningen’, *Doopsgezinde Bijdragen* 31 (1891) 24-29.

305. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland*, II, 155.

Migratie

Emigratie van doopsgezinden verklaart dan wel niet de landelijke ledendaling, het kan wel een lokale daling in de stad Groningen hebben veroorzaakt. Het bleek al dat een deel van de Groninger Oude Vlamingen de stad Groningen verliet in de jaren na 1735.³⁰⁶ Bij gebrek aan bronnen valt een eventueel emigratieoverschot niet te bepalen, evenmin hoe de demografische gevolgen zich verhielden tot migratie. Een indruk van de migratiebewegingen kan worden verkregen door te onderzoeken waar lidmaten zijn geboren en gestorven.³⁰⁷ Van teveel vrouwen, vooral ongehuwde vrouwen uit het eerste cohort, zijn deze gegevens onbekend. De invloed van wegtrekkend, vrouwelijk, huishoudelijk personeel moet daarom noodgedwongen buiten beschouwing blijven.

Het blijkt dat in de opvolgende cohorten de mannelijke lidmaten in steeds overwegender mate in de stad Groningen werden geboren. Van het eerste cohort was nog ongeveer 40-50 procent van de mannelijke lidmaten buiten de stad geboren, van het tweede cohort daalde dat naar 30-40 procent. Van het derde cohort was dat nog maar circa vijftien procent. Het aantal nieuwe mannelijke lidmaten nam niet alleen in absolute aantallen af, ze waren ook verhoudingsgewijs steeds meer in de stad Groningen zelf geboren. De doopsgezinde immigratie naar de stad Groningen nam vooral sterker af in de periode 1750-1774.

De ontwikkeling bij de Verenigde Waterlanders en Vlamingen onderschrijft het voorgaande. In 1700-1730 nam de gemeente evenveel nieuwe lidmaten op in de gemeente op basis van een attestatie van elders als in de periode 1730-1780. In de periode 1780-1809 verslechterde dat nog meer.³⁰⁸

Terwijl de immigratie afnam naarmate de eeuw vorderde, nam tegelijk ook de emigratie steeds verder af bij de Groninger Oude Vlamingen. Stierf van het eerste cohort nog circa twintig procent buiten de stad, van het tweede cohort was dat nog maar ongeveer tien procent en van het laatste cohort helemaal geen.³⁰⁹

Hieronder zal blijken dat de Groninger Oude Vlamingen vooral op de eigen kring waren aangewezen voor nieuwe leden, van andere kerkelijke gezindten kwamen geen nieuwe leden. Voornoemde migratieontwikkelingen hadden ten gevolge dat de gemeente voor de ledenontwikkeling steeds meer aangewezen raakte op het eigen nageslacht in de achttiende eeuw en dus ook kwetsbaarder werd voor lokale verschijnselen. Epidemieën en lokale conjuncturele ontwikkelingen hadden een sterk effect op een gemeente bestaande uit voornamelijk ondernemers. Het wegblijven van ondernemers die in de stad geen economische toekomstperspectief zagen

306. Zie par. II.3.1.

307. Of kinderen van lidmaten in toenemende mate wegtrokken, valt slechts na tijdrovende gezinsreconstructies van lidmaten te bepalen. Met name van de sociale-economische onderkant van de gemeente is dat vrijwel onmogelijk, omdat zij weinig archivalische sporen hebben nagelaten.

Op de CD-rom staan in bijlage 24 (migratie onder Groninger Oude Vlamingen) de geboorte- en overlijdensplaatsen vermeld van de mannelijke lidmaten gestorven of geëmigreerd vóór 1809.

308. Zie: RHC GrA, DGG, inv. nr. 67.

In de eerste drie decennia traden vijftig nieuwe leden van elders toe op basis van een attestatie. Dat zelfde aantal werd pas gehaald in de vijf daarop volgende decennia. In periode 1780-1809 traden slechts zeventien nieuwe lidmaten met behulp van een attestatie toe.

309. Met buiten de stad Groningen sterven worden alleen die personen bedoeld die zich ook metterwoon elders vestigden. Het overlijden van bijvoorbeeld Berend van Olst Azn op een buitenhuis in Maarssen in 1806 is derhalve niet meegerekend, omdat hij daar slechts tijdelijk verbleef.

en het wegtrekken van leden om elders hun geluk te beproeven, zetten de gemeente verder onder druk. Daarbij kwam dat verschillende kooplieden noodgedwongen naar elders vertrokken wegens verlies van eer. In de achttiende eeuw gold in de stad Groningen iemand als eerloos, indien zijn goederen onder beschrijving van zijn crediteuren was gekomen.³¹⁰ Dat noopte doopsgezinden, zoals bijvoorbeeld voormalig diaken Jan Luirts Doornbusch (1688-na 1745) en de tot armoede vervallen kinderen uit het tweede huwelijk van diaken Alle Pieters Medendorp (ca. 1705-1756) na diens financiële ondergang in 1756, tot vertrek uit het gewest. Faillissementen van lidmaten als gevolg van de economische neergang na 1735 heeft derhalve een negatieve invloed gehad op de omvang van de gemeente.

Overgang naar andere geloofsgemeente

Anders dan bijvoorbeeld in de stad Utrecht waren in de stad Groningen nieuwe doopsgezinde lidmaten niet afkomstig van andere kerkelijke gezindten in de achttiende eeuw.³¹¹ Nieuwe aanwas kwam altijd uit eigen kring. Volgens Van Lieburg ging van de hoge eisen die doopsgezinden stelden aan de levenswandel geen wervingskracht uit.³¹² De overstap naar andere kerkelijke gezindten van doopsgezinde lidmaten heeft daarom altijd een negatief effect gehad op de ledenomvang. Op de Groninger Oude Vlamingen had dit in de achttiende eeuw echter weinig invloed. Slechts een handvol lidmaten maakte de overstap naar de Gereformeerde kerk of een andere doopsgezinde denominatie in de periode 1729-1809. De lidmaten bleven, ongeacht tot welke sociale laag zij behoorden, hun geloofsgemeente trouw. Dit komt overeen met Van der Woude's bevindingen in het Noorderkwartier. De doopboeken van de Gereformeerde kerken vermelden daar volgens hem weinig overstappende doopsgezinden.³¹³ Een grotere impact heeft het op de Verenigde Waterlanders en Vlamingen gehad. Het lijkt er op dat lidmaten vaker dan bij de Groninger Oude Vlamingen het geval was overstapten naar de Gereformeerde kerk.³¹⁴

Moelijker valt te bepalen in welke mate kinderen van doopsgezinde ouders zich niet meer als lidmaat in hun voorvaderlijke gemeente wilden laten opnemen. Volledige gezinsreconstructies van lidmaten zijn vereist om hierover uitspraken te kunnen doen. Vooral van de sociaaleconomische onderkant van de gemeenten is dat een onmogelijke opgave. Deze groep liet immers de minste archivalische sporen na. Van de twee grootste doopsgezinde gemeenten zijn gevallen bekend van volwassen, nog onge-

310. P. Laman, *Aanleiding tot de eerste beginselen der Groninger regts-kennis. Met verscheidene aanmerkingen ende bedenkingen vermeerderd* (3e druk; Groningen 1778) 45.

311. Hajenius, *Dopers in de Domstad*, 185.

312. Van Lieburg, 'Doopsgezinde en gereformeerde (leken)predikers', 106.

313. Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 169. Groenveld plaatst evenwel vraagtekens bij dit onderzoek. Naar zijn oordeel is het onderzoek vluchtig en gaat Van der Woude voorbij aan de waarneming van tijdgenoten die meldden dat doopsgezinden naar de Gereformeerde kerk overgingen, zie: Groenveld, 'Doopsgezinden in tal en last', 102.

314. De hevige twist tussen de twee vermaners van de Verenigde Waterlanders en Vlamingen, Eppo Botterman en Jacobus Rijdsijk, heeft hier mogelijk aan bijgedragen.

doopte kinderen die zich aansloten bij de Gereformeerde kerk. Uitgezonderd van de familie Modderman, betrof het opmerkelijk zelden kinderen uit families die tot de bovenlaag behoorden.³¹⁵ Het nageslacht van deze bovenlaag bleef zich thuis voelen in hun doopsgezinde gemeente. Een verlangen naar openbare ambten trok hen, uitgezonderd van enige leden van de Verenigde Waterlanders en Vlamingen, niet over de streep om zich bij de Gereformeerde kerk aan te sluiten. Halbertsma's klacht dat

‘wij scharen van rijken verloren, die met den titel van een goed Christen en nuttig burger te zijn, niet tevreden waren’

ging niet op voor stad-Groninger doopsgezinden.³¹⁶

De precieze omvang van de overgang van nog ongedoopte kinderen is niet bekend. De indruk bestaat dat in de stad-Groningse gereformeerde doopboeken van de achttiende eeuw vaker (volwassen) kinderen van lidmaten van de Verenigde Waterlanders en Vlamingen uit de sociaaleconomische onderlaag zijn opgenomen dan van lidmaten van de Groninger Oude Vlamingen. De grotere gemeente van Groninger Oude Vlamingen slaagde beter in het vasthouden van armen door een goed gevulde diaconiekas. Door de verhoudingsgewijs bredere bovenlaag kon zij de lasten van de diaconie makkelijker dragen.³¹⁷

Gemengde huwelijken

Hajenius meent dat kinderen uit gemengde huwelijken, dat wil zeggen van wie slechts één ouder doopsgezind lidmaat was, ‘zoals te verwachten’, niet doopsgezind werden.³¹⁸ De tijd dat bij de Groninger Oude Vlamingen in de stad Groningen gemengde huwelijken een grote vlucht namen (vanaf 1775) lijkt samen te vallen met de periode waarin de gemeente in omvang halveerde.³¹⁹ Toch bestaat om twee redenen geen causaal verband. Ten eerste klopt de chronologie niet. Tegen de tijd dat de kinderen die uit deze gemengde huwelijken geboren waren doopsgezind gedoopt zouden kunnen worden (vanaf circa 1795) was de dalende trend omgeslagen in een stijgende die decennia zou aanhouden. Ten tweede blijkt dat vrijwel alle kinderen uit een gemengd huwelijk, waarvan de moeder doopsgezind lidmaat was, zich later eveneens doopsgezind lieten dopen. Dit is een aanwijzing dat het geloof van de moeder beslissend was voor dat van het kind. Dit rechtvaardigt de in tabel II.5. gemaakte keuze om alleen de vrouwelijke lidmaten te onderzoeken op reproductie. Doopsgezinde mannen sloten zelden gemengde huwelijken, door het vrouwenoverschot hadden zij een ruime huwelijkspartnerkeuze in eigen kring.

Overige doopsgezinde gemeenten in de stad Groningen

Er zijn geen aanwijzingen dat de demografische ontwikkelingen bij de overige kleinere doopsgezinde gemeenten in de stad sterk afwijkend zijn geweest in de

315. Zie hoofdstuk IV.

316. Halbertsma, *De Doopsgezinden en hunne herkomst*, 400.

317. Zie par. IV.1.

318. Hajenius, *Dopers in de Domstad*, 43.

319. Zie par. VIII.2.1.

achttiende eeuw. Dodelijke epidemieën zullen voor de kleinere gemeenten waarschijnlijk grotere gevolgen hebben gehad. Niet toevallig hield de Vlaamse gemeente zo rond 1743 op te bestaan: het jaar dat ook de Groninger Oude Vlamingen door grote ledensterfte werd getroffen.

Behalve de overgang van kinderen van armere lidmaten naar de Gereformeerde kerk heeft teruglopende immigratie de Verenigde Waterlanders en Vlamingen verhoudingsgewijs meer parten gespeeld dan de Groninger Oude Vlamingen. Gedurende de gehele achttiende eeuw nam de gemeente ongeveer evenveel nieuwe lidmaten op na doop als na acceptatie van een elders afgegeven attestatie. Bij de Groninger Oude Vlamingen lag deze verhouding beduidend lager ten voordele van nieuw gedoopten. Als gevolg van teruglopende immigratie waren de Verenigde Waterlanders en Vlamingen, sterker nog dan de Groninger Oude Vlamingen, aangewezen op eigen nageslacht en dus extra gevoelig voor demografische ontwikkelingen en voor overgang naar andere kerkelijke gezindten.

Voor de neergang van de Zwitserse gemeenten is, naast het demografische, nog een specifiek aspect van belang. Het aantal Zwitserse vluchtelingen was gering. De gemeente wist zich te handhaven door zich bij hen aansluitende lokale doopsgezinden. Vooral de gegoede nieuwe autochtone leden raakten vervolgens teleurgesteld in de Zwitserse gemeente en werden weer lid af. In 1756 telde de gemeente van Groninger Oude Vlamingen bijvoorbeeld veel meer nieuwe dopelingen dan gebruikelijk. Onder hen verschillende Groningers die eerder tot de Zwitsers hadden behoord. Slechts een aantal arme autochtone Groningers bleef de Zwitsers trouw. Waarom raakten Groningers teleurgesteld? Jan Berends van Calcar (1696-1773) wendde zich bijvoorbeeld af als gevolg van scheuringsperikelen binnen de Zwitserse gemeente rond circa 1720.³²⁰ Sociale tegenstellingen tussen de gegoede Groningse en arme Zwitserse leden zal tevens een rol gespeeld kunnen hebben. Aan het einde van de achttiende eeuw verloor de Zwitserse gemeente nog eens verschillende leden aan de Groninger Oude Vlamingen.

II.4. Tot besluit

Aan het begin van de achttiende eeuw was de ledengroei van de twee grootste doopsgezinde gemeenten in de stad Groningen al geheel afhankelijk van een immigratie- en geboorteoverschot. Nieuwe lidmaten waren namelijk niet afkomstig van andere kerkelijke gezindten. In een eeuw waarin steden in de Republiek, waaronder Groningen, een sterfteoverschot kenden, waren de twee grootste gemeenten extra gevoelig voor conjuncturele schommelingen in de stedelijke economie. Bij deze twee nam het aantal doopsgezinde immigranten van elders vanaf het tweede kwart van de achttiende eeuw aanzienlijk af. Op de ledenontwikkeling van de Verenigde Waterlanders en Vlamingen had dat meer effect dan op de Groninger Oude Vlamingen, omdat de eerste gemeente vooral door immigranten werd aangevuld.

Demografische factoren hebben tot in het vierde kwart van de achttiende eeuw de neerwaartse ontwikkeling van het ledenaantal van de Groninger Oude Vlamingen

320. B. Rademaker-Helfferich, 'Jan van Calcar 1696-1773. De levensweg van een doopsgezinde piëtist aan de hand van zijn 'Levensbericht'', *Doopsgezinde Bijdragen* nieuwe reeks 20 (1994) 164 en 170.

versterkt. Een gemiddeld hoge huwelijksleeftijd, relatief veel onvoltooide huwelijken en veel ongehuwde lidmaten verkleinden de kans op nakomelingen die zich bij de gemeente van hun ouders hadden kunnen aansluiten. Er zijn geen aanwijzingen dat de lidmaten de gevolgen daarvan inzagen en hun gedrag daarop aanpasten. Men ging niet vaker noch jonger huwen. Enkele ernstige crises in de stedelijke volksgezondheid hebben de gemeente van de Groninger Oude Vlamingen hard getroffen en het ledenaantal verscherpt doen dalen. Verdedigbaar is dat door klantencontact via hun winkels juist deze groep extra hard getroffen werd tijdens dysenterie-epidemieën. Mogelijkerwijs heeft een epidemie in de jaren veertig van de achttiende eeuw de gemeente van Vlamingen in de stad Groningen definitief de das om gedaan.

Er zijn geen aanwijzingen dat genoemde demografische factoren een kleinere rol hebben gespeeld bij de krimp van de Verenigde Waterlanders en Vlamingen. Datzelfde geldt mogelijk ook voor de Zwitserse gemeente in de stad. Aannemelijk is wel dat meer dan bij de Groninger Oude Vlamingen ook de overgang naar de Gereformeerde kerk bijgedragen heeft aan de ledendaling van de Verenigde Waterlanders en Vlamingen. De Zwitserse gemeente verloor aan het einde van de achttiende eeuw lidmaten aan de Groninger Oude Vlamingen.

De getalsmatige afname van doopsgezinden in de stad Groningen leidde overigens in het geheel niet tot een marginalisering van de gemeenschap in het stedelijke leven, integendeel. Vooral de Groninger Oude Vlamingen wisten in de tweede helft van de achttiende eeuw fortuin te maken. Hun huwelijksgedrag had daarnaast verdere accumulatie van vermogen ten gevolge. Hun economische macht vertaalde zich vervolgens aan het einde van de eeuw in politieke macht.

Zestig silhouetten van stad-Groninger doopsgezinden en hun naaste verwanten uit de achttiende eeuw

1. Matthias van Geuns Jzn (1758-1839), doopsgezind predikant te Makkum (1783-1787), Harlingen (1787-1792), Haarlem (1792-1828). Anno 1781.

2. Hiltje Barteles Hylkema (ca. 1720-1797), lid VWV (1775), geh. met Jan Stevens van Geuns. Anno 1781.

3. Jan Stevens van Geuns (1722-1780), koopman in ijzerwaren, geh. met Hiltje Barteles Hylkema. Anno 1785.³²¹

4. Barteld van Geuns (1754-1788), lid VWV (1778), ongehuwd. Anno 1781.

5. Debora van Geuns (1756-1836), ongehuwd. Anno 1781.

6. Alida van Geuns (1751-1817), lid VWV (1778), geh. met Mattheus Jacobs Hesselink. Anno 1781.

321. Het silhouet is postuum vervaardigd 'met behulp der verbeelding en vergelijking bij de silhouetten van desselfs broeder M.v.G. (Matthias van Geuns, MK) en zuster J.v.G. wed. B. (Josijntje van Geuns, weduwe Bezoet, MK) dus in 't profiel gebragt', aldus de maker Matthias van Geuns Jzn (1758-1839).

7. Mattheus Jacobs Hesselink (1743-1807), koopman, lid GOV (1781), geh. met Alida van Geuns. Anno 1781.

8. Janneke Hesselink (1782-1861), dochter van Mattheus Jacobs Hesselink en van Alida van Geuns, geh. met Sybout Sybouts. Anno 1801.

9. Matthias Hesselink Mzn (1790-1859), lid GOV (1820), zoon van Mattheus Jacobs Hesselink en van Alida van Geuns. Anno 1801

10. Albertus Hesselink Mzn (geb. 1792), zoon van Mattheus Jacobs Hesselink en van Alida van Geuns. Anno 1801.

11. Prof. dr. Matthias van Geuns (1735-1817), lid VWV (1770), geh. met Sara van Delden. Anno 1782.

12. Sara van Delden (1739-1809), lid VWV (1759), geh. met prof. Matthias van Geuns. Anno 1782.

13. Debora Josina van Geuns (1765-1854), lid VWV (1782), dochter van prof. dr. Matthias van Geuns en van Sara van Delden, ongehuwd. Anno 1781.

14. Jacob van Geuns (1769-1832), geneesheer, lid VWV (1796), geh. met Regina Christina Voombergh. Anno 1781.

15. prof. dr. Gerrit Hesselink (1755-1811), doopsgezind predikant te Bolsward (1781-1786), hoogleraar doopsgezind seminarie Amsterdam (1786-1811), geh. met Janke Heslinga. Anno 1781.

16. Jan Teunis ten Cate (1754-1798), doopsgezind predikant te Middellie en Axwijkstraat (1781-1783), Alkmaar (1783-1798). Anno 1781.

17. Jacob Pieters Saaxuma (1747-1822), commissionair, lid GOV (1797), geh. met Renske Hindriks. Anno 1783.

18. Berend Popkes Houttuintj (1757-1807), leerlooier, lid GOV (1782), ongehuwd. Anno 1781.

19. Heiltje Alring (ca. 1715?-1779), lid GOV (1756), wed. van Jacob Jacobs van Hovel. Anno 1780.

20. Gerrit van Hovel (1747-1818), koopman, lid GOV (1786), ongehuwd. Anno 1781.

21. Geertruida van Hovel (1756-1841), lid GOV (1786), geh. met Teunis Teunis Hulshoff. Anno 1781.

22. Teunis Teunis Hulshoff (1754-1788), horlogemaker, lid GOV (1786), geh. met Geertruida van Hovel. Anno 1781.

23. Allard Hulshoff (1734-1795), doopsgezind predikant te Makkum (1758-1760), Amsterdam (1760-1795), geh. met Anna Debora van Oosterwijk. Anno 1782.

24. Willem van Oosterwijk Hulshoff (1771-1795). Anno 1782.

25. Margaretha de Boer (1741-1795), geh. met Abraham Hulshoff Bzn. Anno 1782.

26. Catharina Meermans (1756-1816), lid GOV (1798), geh. met Abraham Hulshoff Bzn, eerder wed. van de doopsgezinde predikant Cornelis de Haan. Anno 1796.

27. Abraham Hulshoff Bzn (1737-1813), koopman, lid GOV (1764), geh. met (1) Margaretha de Boer en (2) Catharina Meermans. Anno 1782.

28. Trijntje Alberts Hesselink (1768-1841), lid GOV (1786), geh. met Willem Jacobs Hesselink. Anno 1781.

29. Hindrik van Calcar (1753-1805), koopman, lid GOV (1800), geh. met Anna Garbrands Arkema. Anno 1784.

30. Anna Garbrands Arkema (1758-1797), geh. met Hindrik van Calcar. Anno 1784.

31. Gerrit Garbrands Arkema (1763-1817), bierbrouwer, lid GOV (1800), geh. met Bregje Abrahams Hulshoff. Anno 1788.

32. Trijntje Garbrands Arkema (1760-1796), lid GOV (1788), geh. met Wijbe Wouters, boekverkoper/uitgever. Anno 1788.

33. Grietje Garbrands Arkema (1757-1816), lid GOV (1800), geh. met Arend van Olst Bzn. Anno 1784.

34. Gerrit van Olst Bzn. (1742-1815), houtzager, ongehuwd. Anno 1782.

35. Geertje van Olst (1763-1800), geh. met Harm Jan van Bolhuis. Anno 1782.

36. Berend van Olst Hzn (1766-1822), lid GOV (1808), geh. met Joukje Hidzers Hoekstra. Anno 1782.

37. Menje van Olst (1735-1807), lid GOV (1765),
geh. met Izaak van Delden. Anno 1787.

38. Jan van Delden Izn (1773-1832), rentenier, lid
GOV (1800), ongehuwd. Anno 1787.

39. Christina van Olst (1750-1820), lid GOV
(1800), ongehuwd. Anno 1782.

40. Jacoba Gasinjet (1770-1802), lid VWV (1800),
geh. met Gerrit Knijpinga, commies particulier
comptoir. Anno 1787.

41. Mayke Wybes Zeeman (ca. 1715?-1781), lid
VWV (1762), wed. van Hindrik Gerrits Hesseling,
banketbakker. Anno 1781.

42. Jouke Hesseling Hzn (1745-1799), geh. met
Catharina Cobes Boon. Anno 1781.

43. Gerrit Hesseling Hzn (1740-1821), molenaar, geh. met Eefje Buitenwerff. Anno 1782.

44. Eefje Buitenwerff (1740-1804), lid GOV (1804), geh. met Gerrit Hesseling Hzn. Anno 1782.

45. Hindrik Hesseling Gzn (1772-1818), schrijnwerkersknecht, geh. met Gettje Laurentius Pottinga. Anno 1782.

46. Wybo Hesseling Gzn (geb. 1775). Anno 1782.

47. Hero Hesseling Hzn (1747-1805), geh. met Barbara van Voorst. Anno 1781.

48. Mattheus Hesseling Hzn (1754-1839), doopsgezind pred. te Huizen (1777-1788), Emmerich (1788-1796), Zutphen (1796-1802) en West-Zaandam (1802-1805), geh. met Geurtje Tijmens. Anno 1783.

49. Hindrik Hesselning Hzn (1750-1795), banketbakker, geh. met Jacobje Rodenburg. Anno 1781.

50. Jacobje Rodenburg (1754-1822), geh. met Hindrik Hesselning Hzn. Anno 1781.

51. Jan Dijk (1712-1795), leerkoper, lid GOV (1758), geh. met (1) Albertje Arends Hesselink en (2) Albertje Jacobs Hesselink. Anno 1781.

52. Albertje Jacobs Hesselink (1717-1800), lid GOV (1758), geh. met Jan Dijk. Anno 1781.

53. Reneke Dijk (1758-1810), ongehuwd, lid GOV (1801), dochter van Jan Dijk en van Albertje Jacobs Hesselink. Anno 1781.

54. Pieter Jans Dijk (1752-1826), tabakshandelaar, ongehuwd, zoon van Jan Dijk en van Albertje Jacobs Hesselink. Anno 1786.

55. Claaske Jacobs, (1706-1779), scheepsbouwster, lid GOV (1759), wed. van Tijs Willems Buitenwerff. Anno 1782, 'nae haare dood verkleint'

56. Willem Tijssens Buitenwerff (1730-1782), scheepsbouwer en boekhouder, ongehuwd. Anno 1783, 'verkleind'.

57. Jacob Tijssens Buitenwerff (1731-1812), lid GOV (1804), ongehuwd. Anno 1786.

58. Gerrit Tijssens Buitenwerff (1743-1785), schipper, geh. met (1) Annigje Christiaans Leenders en (2) Jantje Christiaans Leenders. Anno 1783.

59. Fedde Tijssens Buitenwerff (1745-1795), lid GOV (1782), geh. met Aagje Popkes Houttijn. Anno 1782.

60. Aagje Popkes Houttijn (1742-1808), lid GOV (1782), geh. met Fedde Tijssens Buitenwerff. Anno 1782.